

Галина Савіна

ОСТАННІЙ
ПОМІЩИК

ГАЛИНА САВІНА

ОСТАННІЙ ПОМІЩИК

**ГОРОДОК
БЕДРИХІВ КРАЙ
2008**

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА
«БЕДРИХІВ КРАЙ» Ч.01/2008.

Видання «Із архіву»

ГАЛИНА САВІНА
ОСТАННІЙ ПОМІЩИК

Видавництво Валерія Куфльовського.

Літературний редактор Петро Кривий.

Технічний редактор Галина Філімонова.

Обкладинка Андрій Стембльовський.

*На обкладинці використано роботу художника
С.Т.Гуменюка «Стара капличка».*

ISBN 978-966-8572-27-2

Текст-оригінал@Г.О.Савіна.2008
Переклад@П.А.Кривий.2008

Виноградський С.М.

Шановний читачу!

Вихід у світ цієї невеликої книги завдячується двом непересічним особистостям: російському ученому, старшому науковому співробітнику відділу історії Архіву Російської академії наук Савіній Галині Олександрівні, яка готує до видання текст спогадів знаменитого співвітчизника Сергія Миколайовича Виноградського "Літопис нашого життя" та українському лікарю, науковцю і підприємцю, нашому земляку Гуменюку Миколі Івановичу, коштом якого надруковано книгу.

Працюючи над текстом рукопису Галина Олександрівна неодноразово натрапляла на спогади Сергія Миколайовича Виноградського про містечко Городок на Поділлі, що були сповнені почуттями любові, теплоти, щирості і одночасно болю за наше місто. Зацікавившись такою обставиною, Г.О. Савіна в травні минулого року приїхала в Городок, відвідала місцевість, на якій знаходився маєток Виноградських, могили Миколи Костянтинівича Виноградського та Олени Володимирівни Тихоцької, батька С.М. Виноградського та матері дружини ученого-мікробіолога, побувала у городоцькому лісі, що був предметом гордості Сергія Миколайовича.

Місцеві краєзнавці попросили Г.О. Савіну зробити підбірку спогадів С.М. Виноградського, що стосувалися безпосередньо Городка. Але в процесі роботи у Галини Олександрівни виник задум на основі спогадів написати нарис про роки життя С.М. Виноградського у Городку, які Сергій Миколайович назвав найщасливішими у своєму житті.

За загально визнаною думкою, якщо людина талановита, то її талант виявляється у всіх сферах діяльності. Ці слова відносяться, в першу чергу до С.М. Виноградського, що став всесвітньо відомим ученим, віртуозним музикантом і вмілим господарником, але з повним правом їх можна віднести і до Миколи Івановича Гуменюка, досвідченого лікаря, талановитого ученого і підприємця, одного з організаторів фармацевтичного виробництва на Україні. Але інтереси Миколи Івановича не обмежуються науковою і підприємницькою діяльністю, велику увагу він приділяє благодійництву і меценатству. В даному випадку він взяв на себе фінансовий тягар видання нарису.

Можливо для деякого це здається чистою випадковістю, коли книга про життя знаменитого співвітчизника, геніального мікробіолога С.М. Виноградського у Городку надрукована за кошти лікаря, ученого і підприємця М.І. Гуменюка, але для мене, особисто, є дуже символічним.

Сподіваюсь, що книга викличе живий інтерес серед читачів, а також стане «надійним джерелом з новітньої історії Городка над Смотричем – малої батьківщини великого ученого і людини» – Сергія Миколайовича Виноградського..

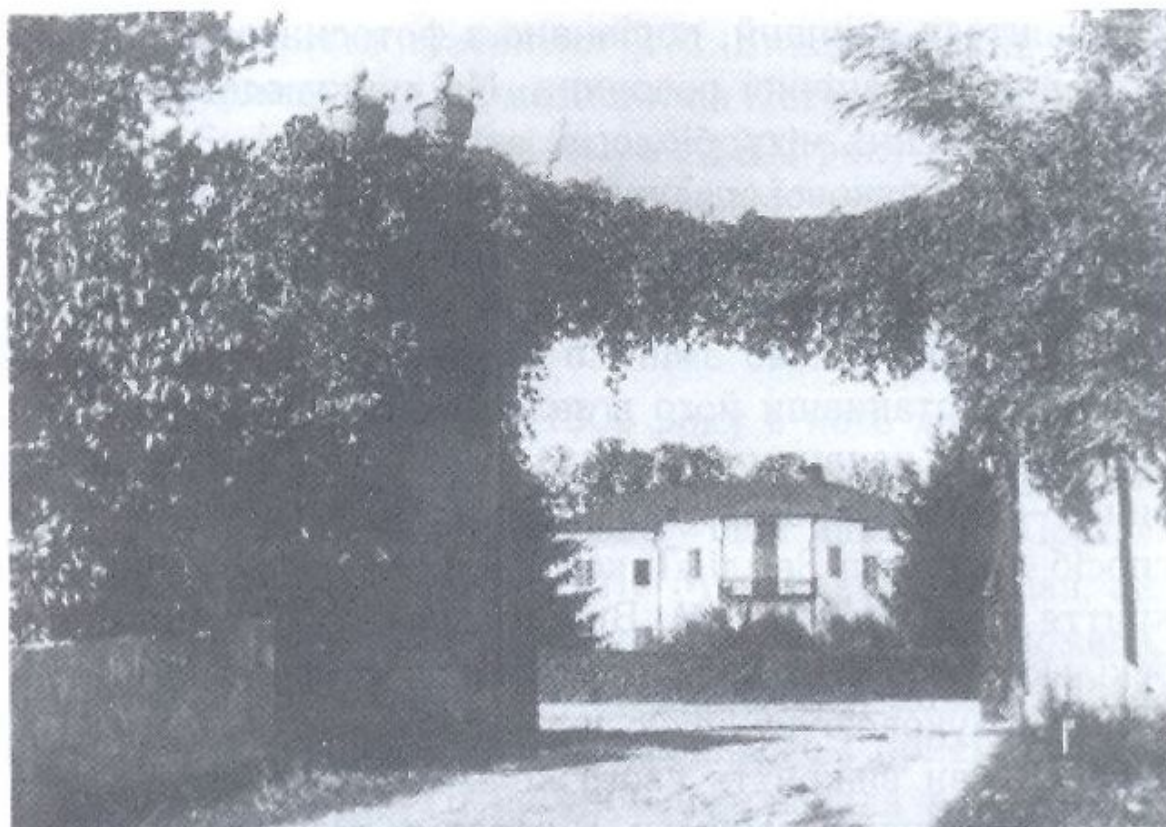
Городоцький міський голова
В. Хоптинець.

ОСТАННІЙ ПОМІЩИК

На фотографії ми бачимо невелику, затишну поміщицьку садибу, що потопає у благодатній зелені квітучого Подільського краю. Це – будинок останнього власника Городка, видатного ученого-мікробіолога, автора фундаментальних відкриттів в природознавстві кінця ХІХ – початку ХХ ст., – Сергія Миколайовича Виноградського.

Дитинство Сергія минуло в затишній атмосфері сім'ї визначного банківського діяча України Миколи Костянтиновича Виноградського і його красуні-дружини Наталії Вікторівни з гетьманського роду Скоропадських, які проживали у власному будинку в самому центрі Старого Києва. Закінчивши в 1873 році 2-гу Київську гімназію, майбутній учений за пропозицією батька вступив до Київського університету Св. Володимира на юридичний факультет. Через декілька місяців навчання він перевівся на природниче відділення фізико-математичного факультету. А ще через два роки зовсім залишив університет і вступив до Петербурзької консерваторії. Згодом бажання стати професійним музикантом згасло, але пристрасть до музики залишилася на все життя: фортепіано, а пізніше віолончель завжди було чути в будинку Виноградських.

У 1877 р. С.М. Виноградський знову повертається на 2-й курс природничого відділення фізико-математичного факультету, але вже Петербурзького університету. Після блискучого його закінчення в 1881 році талановитого юнака залишають на кафедрі для підготовки до здобуття професорського звання. На останніх курсах навчання в університеті, в 1879 році, відбулася важлива подія в житті Сер-

гія Миколайовича – він одружився із Зінаїдою Олександрівною Тихоцькою, з якою прожив 60 років і виховав чотирьох доньок – Зінаїду, Тетяну, Катерину і Олену.

У листопаді 1885 р., продовжуючи традицію підготовки російської професури шляхом стажування в кращих університетах Європи, С.М. Виноградський направляє до Страсбурга в лабораторію знаменитого мікробіолога Г.А. де Барі. Ще три роки (1888–1891) пройшли в Цюріху і ознаменувалися для нього написанням циклу класичних робіт про мікроорганізми, що відповідають за процес нітрифікації в природі. За кордоном С.М. Виноградський зробив головне своє наукове відкриття, що поставило його ім'я в перші ряди світових знаменитостей, які своєю присутністю роблять честь будь-якому науковому закладу. У 1890 році С.М. Виноградський дослідив і описав явище

хемосинтезу – інший, порівняно з фотосинтезом, спосіб утворення органічної речовини. На думку одного з провідних сучасних мікробіологів, академіка Г.А. Заварзіна, дослідника наукової спадщини С.М. Виноградського, геніальність полягала в тому, що «відкриття хемосинтезу, який спочатку здавався лише ще однією особливістю маленьких істот, поступово змінило розуміння способу життя взагалі, поставивши його в залежність від енергії хімічних реакцій, неявному при використанні органічних речовин»¹. Таким чином, мова може йти про найдавніший спосіб життя на Землі. Такого глибокого розуміння відкриття у сучасників С.М. Виноградського бути не могло, оскільки вони оперували знаннями свого часу, а він геніальною науковою інтуїцією значно його випередив; однак перспективи відкриття свого колеги вчені-мікробіологи, оцінили, звичайно, відразу. В усякому разі, кращі з них.

Найпрестижнішим із запрошень, що після цього надійшли С.М.Виноградському з різних наукових центрів, було запрошення Луї Пастера. Видатний учений передав через І.І. Мечникова пропозицію переїхати до Парижа для роботи в Пастерівському інституті мікробіології. Майже одночасно надійшла пропозиція з Петербурга від принца А.П.Ольденбургського, покровителя щойно створеного Імператорського Інституту експериментальної медицини, – очолити в Інституті Відділ загальної бактеріології. Не бажаючи втрачати зв'язку з Росією, Сергій Миколайович обирає Петербург. У прийнятті такого неординарного і несподіваного для І.І.Мечникова та інших учених рішення була ще одна прихована від сторонніх очей причина – в 1892 р. С.М. Виноградський вступив у володіння Городком, отримавши його як спадок після смерті батька. Май-

¹ Заварзін Г.А. Декілька слів на завершення // Природа. №7. 2006. С.70

же 15 років життя присвятив С.М. Виноградський Інституту експериментальної медицини в Петербурзі, обіймаючи посаду завідувача Відділом, а з 1902 року – директора Інституту. На цій посаді він працював до 1905р. (а фактично – аж до 1912 року, коли було прийнято його відставку).

Напередодні революції 1905 року в його житті настає творча й духовна криза, внаслідок якої він залишає наукову діяльність і переїжджає у свій маєток на Поділлі – Городок. У щоденнику Сергій Миколайович писав, що почав ставитися «до інститутських справ, як до комедії, яка перестала цікавити, але яку дослуховуєш для порядку, позіхаючи, з передчуттям швидкого і приємного повернення додому»². Ці настрої посилювала важка політична атмосфера в країні. «Революція стояла на порозі, і тривожна, важка почала нав'язуватися думка, що ж вона мені принесе... Все огидніше було ледь не загальне захоплення нею, стадне або лицемірне, яке знаходилося усюди, головним чином, серед колег в Інституті, і внаслідок чого відчував себе в різкому дисонансі з середовищем. З іншого боку, як землевласник, я тепер потрапляю в *proscrit*»³.

Розгубленість перед майбутнім, повний крах задумів, планів щодо перетворення Інституту в бажаному йому напрямку, побутовий безлад в передреволюційному Петербурзі, суворий північний клімат цього непривітного міста

² Тут і далі без конкретних посилань на джерела цитуються щоденники, спогади і інші неопубліковані документи з фонду С.М. Виноградського (Архів РАН, Ф.1601), що поступили на зберігання в 1999 році на додаток до раніше описаного архівного фонду.

³ Від лат. *proscriptio*. У стародавньому Римі проскрипція - публічне засудження за політичні злочини з оголошенням винних поза законом.

і жагуче прагнення на південь, яке він відчував все життя, страждання від хронічних хвороб і відсутності сонця – все це поставило його перед вибором, як жити далі? У спогадах своє сум'яття він висловив так: «За що взятися, чому сили присвятити, де поселитися? Якщо Інститут закриють, то куди ж дітися? За кордон? У Городок? Городок завжди був на першому плані, а там, окрім господарства, громадсько-просвітницька діяльність... всякого роду. Але чи можлива буде там хоч якась робота? Тоді за кордон? Зникнути там, ліквідувавши майно, словом – емігрувати? Але таке рішення було б поспішне і панічне. Як божевільний такий план був негайно відкинутий». С.М. Виноградський вибрав Городок, у який був закоханий з дитинства. І наступне десятиліття життя, до вимушеної еміграції (у січні 1920 р.), він займається виключно господарством і підприємницькою діяльністю.

Революція і громадянська війна змусили його спішно покинути Батьківщину і податися до Європи. Спроба влаштуватися в Белграді не принесла йому належного задоволення, тому в 1922 році С.М. Виноградський з радістю прийняв пропозицію директора Інституту Пастера в Парижі Еміля Ру очолити Відділення ґрунтової мікробіології прославленого інституту і поселитися в Брі-Комт-Робер під Парижем. Так бажання Пастера 30-річної давності мати в своєму інституті Виноградського, можна сказати, було реалізоване. Решту свого довгого життя (а прожив він 96 років!) Сергій Миколайович займався улюбленою мікробіологією, став основоположником її екологічного напрямку. Похований у Брі-Комт-Робер (під Парижем) в 1953 році. Такою – у короткому, пунктирному викладі – є канва його життя.

Ім'я С.М. Виноградського давно й добре відоме в світі

науки, але природа дуже щедро наділила цю людину ще й іншими здібностями. Напевно, не всі знають, що він був обдарованим музикантом, темпераментним публіцистом, розсудливим і вдалим підприємцем. В останній іпостасі він повністю розкрився в «городоцький період» свого життя. Наведемо тут факти, що стали відомі зі спогадів і щоденників ученого та інших історичних джерел.

Батько Виноградського – відомий київський банкір, Микола Костянтинович Виноградський – купив Городоцький маєток у збанкрутілої поміщиці, баронеси Н.Ф. Гейсмар з аукціону в 1870 році і полюбив це подільське містечко всією душею і на все життя. Непомітна краса неосяжних українських просторів, мальовничі пагорби, річка Смотрич, майже дві тисячі десятин власного лісу, в якому переважали цінні породи дерев, – все це робило Городок улюбленим місцем відпочинку сім'ї у літній період, а також вселяло надію, що з часом маєток стане родовим гніздом для дітей, внуків і правнуків. Батькові вдалося також реорганізувати старий цукровий завод, побудований ще в 1837 році, в Товариство на паях цукрового заводу «Городок», яке не тільки почало приносити йому стійкий щорічний тридцяти відсотковий прибуток, але й пожвавило економічне життя провінційного містечка. М.К. Виноградський помер 30 липня 1877 р. і був похований тут на містечковому кладовищі. Весь його чималий спадок перейшов до сім'ї, але знаходився в управлінні довіреної особи матері – К.В. Фішмана. Мати ж, після смерті чоловіка, продала будинок в Києві і поселилася в Городку. Тут Наталія Вікторівна вела типовий для поміщиці спосіб життя і, водночас, стала «почесною покровителькою» городоцького сільського дворічного училища. Такий стан речей продовжувався до 1891 року, коли члени сім'ї прийняли

одноставне рішення про подальше роздільне володіння спадщиною. Капітал поділили порівну між матір'ю і сестрою (по 375 тисяч карбованців грошми і цінними паперами кожній), а подільські чорноземи дісталися братам Олександрю та Сергію, які стали поміщиками і великими землевласниками краю. (Брат Олександр, згодом видатний музикант і диригент, отримав у володіння Кутківці з присілками Домбрівка і Закупне, село Бедриківці і частину села Новосілка).

Сергій Миколайович вступив у володіння Городком із змішаним відчуттям: з одного боку, він був радий стати власником улюбленої садиби, з іншої – на нього лягав тягар моральної відповідальності за матеріальне майбутнє своєї чималої сім'ї, основним доходом якої відтепер повинен був стати дохід від експлуатації земель і грамотного господарювання. Вже наступного року він запрошує свого знаменитого співвітчизника, теж уродженця України, І.І. Мечникова провести літо у власному маєтку. В листі від 9 травня 1893 року С.М. Виноградський писав йому до Парижа: «Я думаю, якщо маєте бажання провести частину літа в сільській тиші, то вряд чи ви будете шкодувати, якщо приїдете. Умови у нас зовсім непогані. Місцевість мальовнича: пагорби, річка, великі ліси. Будинок старовинний, просторий, з великим тінистим садом. Розміститися можна по-сільському, дуже зручно. Гостей ніяких не чекаємо. Одне наше сімейство, в якому, як вам відомо, переважають дівчатка – народ взагалі спокійний. Тиша буде така, що ви, блукаючи безлюдними доріжками саду, напевно створите яку-небудь нову теорію або ж підготуєте у всіх деталях план кампанії проти ворогів фагоцитарної теорії, принаймні, на десять років вперед. А Ользі Миколаївні [дружина І.І. Мечникова. – Г.С.] напев-

но не буде нудно, оскільки вона любить російське село. Мікроскоп у мене там буде, і є повна можливість обладнати яку-небудь кімнатку під лабораторійку. Якщо дасте швидку відповідь, то згадайте, чи не знадобиться щось із реактивів, фарб або мікротом; і тоді я із задоволенням захоплю все з собою. Не пам'ятаю, чи говорив я вам достеменно, де це село і як туди їхати, і тому повторю. Називається: м. Городок, Подільської губ. (адреса поштава і телеграфна: Городок Подільський – мені); їхати туди по Волочиській гілці до Проскурова, а звідти кіньми 4-5 годин. Коні будуть вислані»⁴.

Більше 10 років ділив С.М. Виноградський між Петербургом і Городком, проводячи всі відпустки і вільний час у себе в садибі, а робочі будні в столиці. Свіжі враження від містечка в своїх спогадах він висловив так: «І ось що виявилось нудотним – це роль «поміщика». Її ніяк не можна було уникнути. Це означає – декілька візитів чиновникам, відвідування церковних служб (хоч і рідко), стосунки з селянами, не завжди доброзичливі... Нарешті, прийом у начальства на кшталт начальника краю графа Ігнат'єва, *огидної жирної фігури, що заглянув в Городок з метою вжиття заходів проти католицького прозелитизму і тому подібних. Доводилося примушувати себе щоб бути «на висоті» виняткового становища серед десяти тисяч жителів містечка Городок. Все це різко суперечило моїм смакам і звичкам, але нічого не залишалось, як підкоритися, причому, звичайно, звівши поміщицькі традиції до крайнього мінімум'а».*

⁴ Боротьба за науку в царській Росії. Неопубліковані листи І.М. Сеченова, І.І. Мечникова, Л.С. Ценковського, В.О. Ковалевського, С.М. Виноградського, М.М. Ковалевського та інших. М.-Л., 1931. С.165.

Потрапивши в маєток, він недовго відпочивав після петербурзької служби, а відразу ж взявся за іншу роботу – сільську. Була вивчена наукова література по лісоводству, садівництву, мукомельній справі, запрошені консультанти, найняті робітники. Але справжньою пристрастю новоявленого поміщика став ліс. «І ось почав їздити туди щодня і обходити його квадрат за квадратом, всі 43, з планом в руках вздовж і поперек, поки не виніс певного поняття про характер насаджень усюди. День за днем бродив на самоті лісовою глушиною годин по чотири – п'ять, до втоми. Було чудово, прекрасно, тим паче, що, насолоджуючись лісом, я одночасно його вивчав, виробляючи «лісовий окомір», такий необхідний для всякого лісного чи господаря лісу. До кінця зберігав цілу кипу зошитів з цими обмірами. В них були повні дані про дубовий запас, і, заглянувши туди, я відразу знаходив у них відомості, де знайти дуби певного розміру і якості і скільки їх в кожному кварталі».

Багато часу і сил витратив С.М. Виноградський на протистояння з Карлом Володимировичем Фішманом, другим чоловіком матері, з яким вона прожила в шлюбі більше 10 років, але в 1892 р. розірвала стосунки. «Ділок жвавого штибу», як охарактеризував його С.М. Виноградський, увійшов в коло батьківської сім'ї ще за життя Миколи Костянтиновича, який усяко просував обдарованого й честолюбного молодика, склавши йому протекцію в призначенні на посаду директора-розпорядника Товариства цукрового заводу «Городок». Моложава красуня – вдова, Наталія Вікторівна, стала принадною партією для купця 1-ої гільдії і австрійського підданого, якому дуже хотілося зміцнити своє становище в краї. «Не буду стверджувати, що це були його єдині спонукання, – писав в

спогадах С.М. Виноградський, – але, якщо були мотиви неділові, то вони добре узгоджувалися з діловими». Близько зійшовшись з найбільшими українськими цукрозаводчиками, збільшивши свій капітал, а також безроздільно й безконтрольно управляючи спадщиною сім'ї Виноградських, К.В. Фішман неохоче здавав позиції і розлучався з майном, яке йому не належало.

Фігурі «сірого кардинала» Городка – Карлу Володимировичеві Фішману – присвячено немало сторінок спогадів. Незабаром, після прийняття спадщини, стосунки С.М. Виноградського з К.В. Фішманом почали загострюватися з кожним днем. Ось як описана ця ситуація в спогадах С.М. Виноградського: «Згідно з договором Фішману було надано право щорічно заготовляти певну кількість дров (400 сажень), які здавалися заводу, за що він сплачував власникам по стільки-то за сажень. Цією кількістю – з додаванням необхідної кількості дров для опалювання садиби – обмежувалося його право користування. Тим часом, при «ревізії» виявилось, що насправді експлуатація аж ніяк цим не обмежується, оскільки в лісі заготовлюється весь матеріал, необхідний для 10 фільварків, орендованих заводом, а також і маса хворосту, – і весь цей надлишок йде в кредит Фішману. Паралельно з лісом оглядав і фільварки, та не тільки свої два, але й усі інші, для чого користувався послугами Робра. Німцю було дуже приємно, що я виявляв інтерес до його господарської діяльності, а особливо те, що бесіда велася німецькою мовою. Він охоче заїжджав за мною дуже рано, і ми роз'їжджали з ним по полях і фільварках, весь час розмовляючи. Так йшло до тих пір, поки моя enquete⁵ не була достатньо повною. Ця обізнаність про організацію рільництва на зем-

⁵ Анкета (фр.)

лях, що оточували цукровий завод, – в центрі яких, прилягаючи безпосередньо до заводу, лежали і мої поля, – була для мене дуже корисною.

Курйозно, але ні Фішман, ні цілком йому відданий Роб-ра не здогадувалися, що я броджу й роз'їжджаю по лісу не тільки для задоволення погуляти, чи покататися. Вони думали, як це було прийнято, що люди науки деякою мірою «не від світу цього», що вони не здатні оцінювати явища з практичної точки зору, а якщо й цікавляться, то тільки заради знань, з погляду теорії. А тут, несподівано для них, якийсь тип виявився більш багатостороннім. Але скористатися дослідженням, щоб скласти собі ідею, це одне, а реалізувати цю ідею, оскільки вона стосується других осіб – це інше. Почати серйозну розмову з Фішманом, який в цей час ще зберігав увесь свій prestige⁶, – коштувало мені нервів. Він зустрів мої reclamation⁷ з усмішкою, з іронією, і відповідав таким тоном, яким говорять з дуже молодими людьми або з дамами; але начебто мовчки взяв до відома мої наміри. Я був задоволений, що обійшлося гладко, і поїхав в Петербург з усвідомленням того, що встиг зорієнтуватися в новому для мене становищі».

Період «перемир'я» був недовгим. Зимою 1893/94 року в Петербург почали надходити чергові відомості про некоректні вчинки Фішмана. Читаємо далі у спогадах: «Потрібно було не знати Фішмана, істинного. Мовчання у нього не знак згоди, а тільки відсутність підходящої комбінації в даний момент. Отримую від нього декілька листів. У одному він неначе виправдовується в питанні

⁶ Престиж (фр.)^{5 6'}

⁷ Протест, рекламація (англ.)

про експлуатацію лісу; в іншому – висловлює сумніви з приводу моїх бажань, начебто потрібно, спочатку подивитися “Wie der Hase lauft”⁸, потім тільки робити якісь нарахування в 3000 крб., абсолютно для мене незрозумілі. Не встиг відповісти, знову великий лист, в якому пропонує мені комбінацію купівлі сусіднього невеликого маєтку. Відповідаю умовно, згадуючи і про нарахування. Від нього тоді приходять брутальний лист, який закінчується: «...подали від Вас і від Ваших справ; а тому прийміть від мене Городок до 1 січня 1895 року». Він, напевне, думав поставити мене в безвихідне становище, змусивши мене, зайнятого в Петербурзі, просити пардону. Але про пардон я не думав ні на хвилину. Правда, це було несподіваним ударом, нерви розхиталися, голова боліла. Це означає – війна! Нові зусилля, нова відповідальність.

Я розумів, що Товариство цукрового заводу – велика місцева економічна сила, що Фішман за багато років роботи встиг завести зв'язки, явні й таємні, що доведеться мати справу з людьми *sans scrupules*⁹, що, нарешті, я не вільний і можу проводити в Городку тільки відпустки, або найжджати з Петербурга (дві доби шляху). Але жереб було кинуте. Я почав невідкладно «озброюватися».

Літо, проведене в Городку, дещо просунуло справу розмежування з Фішманом: «Настав час внести ясність щодо питання про ліквідацію фішманівського управління та укласти орендний договір на фільварки вже не з ним, а з Товариством цукрових заводів в його особі. Вже після приїзду виявилися конкретні ознаки наміру Фішмана бути «подали від мене»: дещо вивезено з будинку, в саду

⁸ Як заєць біжить (нім.)

⁹ Без скрупульозності в сенсі «без забобонів» (фр.)

запущено, в стайні більше немає хороших коней. Але визнав за корисне поки що діяти примирливо. Листом висловив надію, що він зупиниться у нас, коли буде в містечку. Він не відповів, і все не приїжджав. Але, проїжджаючи через Проскурів, викликав службовців і дав їм інструкції, як виявилось, направлені проти мене. Побачивши, що проти мене починають підкопуватися, я зі свого боку вирішив прийняти контрзаходи. Щоб уникнути якихось юридичних помилок через недосвідченість в комерційних справах, я зав'язав стосунки з присяжним повіреним Бабічевим з Кам'янця, який через деякий час приїхав у Городок. По його вказівці були врегульовані права на володіння, виправлені проекти майбутнього контракту. Фішман все не приїжджав. Тим часом, наближався мій від'їзд. Нарешті, приїхав 17 вересня, і почалася з ним торгівля, в якій я витримав свою лінію, оскільки стосувалося орендного контракту, але дав себе ошукати за здійснені ніби то витрати по млинах. Ні рахунків, ніяких відомостей по частині витрат не було представлено. Я міг просто не прийняти його голосливних вимог, але я їх прийняв, навіть не торгуючись, через якийсь «діловий ідеалізм», – не бажаю, мовляв, користуватися вашими працями і витратами. Тільки потім я зрозумів, що він цією вимогою відшкодування витрат позбавився від належних з нього сум, а саме, 22 000 крб. за прийнятий ним інвентар і 28 000 капіталу, що належав моїй матері. Останню суму боргу, так би мовити, переклав на мене без моєї і матеріної згоди. Такі були переживання городоцького літа, які коштували мені багато праці і нервів».

У своєму щоденнику Сергій Миколайович оцінив також емоційну сторону тривалого протистояння: «Що поза сумнівом, – це потрачена моя велика енергія, тим паче,

що, загалом, я нервова істота, яка легко розхитується і з боєм переживає події. Проте період кипіння проходить, рішення дозрівають і виконуються. Я отримав хрещення практикою».

Вирушаючи з Городка, С.М. Виноградський доручив вести справи чоловікові сестри Зінаїди Олександрівни Виноградської, Олени, Аркадію Олексійовичу Єфімову, людині досвідченій в сільських справах і небайдужому до інтересів сім'ї Виноградських. Але відразу ж по приїзду в Петербург він отримав від Єфімова телеграму, в якій той відмовлявся від взятих на себе обов'язків, оскільки Фішман віднісся до його участі в справах маєтку різко негативно, а залежний від нього А.О. Єфімов цього проігнорувати не міг. Тоді довелося узяти на посаду керуючого маєтком такого собі Миколу Петровича Шульца, рекомендованого Єфімовим.

4 січня 1895р. С.М. Виноградський прибув в Городок, щоб офіційно прийняти від Фішмана всі справи по управлінню маєтком. «Весь час пройшов у чварах. Службовці Фішмана, очевидно, на підставі розпоряджень зверху, не здавали документів і планів, які Фішманові не належали. Явною була *parti pris*¹⁰, усіма способами ускладнити початок мого господарювання» – писав він.

Піком «війни» з Фішманом став 1895 рік. Ось як описані події С.М. Виноградським в спогадах: «Я не міг терпіти ролі Фішмана в містечку, ролі якогось місцевого диктатора. Він був некоректним не тільки зі мною, – щоб не сказати гірше, – але й у Товаристві, в якому мати, сестра, я були пайовиками, діяв безконтрольно, оскільки Загальні збори і ревізійні комісії склалися з його людей. В голову

запала думка, що в боротьбі потрібно опиратися на Товариство. І зробив це! Вся історія тривала місяців два з найнеймовірнішими перипетіями. <...> Відчув справжній мільйон мук, вдавався до зовсім чужих для мене заходів: ходив на прийом до Вітте, всесильного тоді міністра, зі скаргою на Правління; найняв меткого адвоката й експерта з бухгалтерії, з якими в лютому, до проведення Загальних зборів Товариства, їздив до Києва. Особисто засів за книги Товариства <...> – все це, разів сто проклинаючи свою затію і готовий її припинити, але великим зусиллям волі кріпився і довів справу до кінця. Це виявилось неважко, оскільки заходи мої (особливо, телеграма міністра Правлінню!) викликали страшні хвилювання, які дуже ясно доводили, що в справах Товариства було нечисто. <...> Виніс враження, що є зловживання і що Фішману це так просто не минеться, якщо продовжувати боротьбу у вигляді позову». Але доводити справу до суду С.М. Виноградський не став. Він наполіг на тому, щоб його бухгалтер був вибраний в ревізійну комісію, сам же став кандидатом в члени Правління. Цього виявилось достатньо, щоб «очистити повітря в Городку».

Через два роки після описаного епізоду С.М. Виноградський втратив керуючого маєтком Шульца, якому цілком довіряв. Не знайшовши відразу відповідної кандидатури на цю посаду, він сам спробував розібратися у цій новій для себе діяльності: «Сидів годинами в конторі, вів суперечки з жидами і селянами, торгував лісом, возив зерно до млина, приймав і виплачував гроші. Дивно, але цією роботою нітрохи не обтяжувався, знаходив її практично повчальною і охоче розмовляв з різним людом, з яким раніше мало приходилося стикатися».

¹⁰ Упередженість (фр.)

Описані події входження в роль «поміщика» характеризують С.М. Виноградського як натуру активну, цілеспрямовану, яка звикла досягати мети всупереч труднощам і несприятливим обставинам. Нове для себе поле діяльності він «розчистив» і «зорав» сам. В маєтку, що дістався у спадок, в його особі з'явився ідеальний господар: розумний, талановитий, освічений, працелюбний, відповідальний і захоплений. Всіх цих якостей вистачило з лишком, щоб земля, якщо можна так висловитися, відгукнулася взаємністю.

Через декілька років в Городку з'явилася своя стайня, а потім і кінний завод з племінними кіньми рисистої породи і жеребцем, спеціально купленим на виставці в Петербурзі. Були реставровані старі млини і побудовані нові – всіх дев'ять. У поміщицьких лісах з'явилися нововведення, не бачені раніше в цьому краї – рубка лісу вузькими двадцятисажневими ділянками, проріджування молоді порослі, посів жолудів, посадка молодняка і створений для цих цілей спеціальний розсадник цінних порід дерев. На полях маєтку були введені польові сівозміни, що стало приносити пристойний прибуток. А в 1902 році було побудовано зразкову ферму на присадибному полі в 40 десятин. Половина великої кам'яної споруди, що знаходилася в центрі ділянки, була відведена під маточник з просторими стійлами, друга половина – під корівник. У корівнику, з худобою «швицкої породи», ясла тягнулися уздовж центрального проходу, що дозволяло наповнювати їх кормами прямо з воза. В обидві половини будівлі була проведена вода, влаштовані стоки для нечистот та інші пристосування, що робили ферму сільськогосподарською чудасією. «Словом, реформування повне, якого не доводилося бачити ніде: ні до побудови ферми, ні пізніше, – писав С.М. Виноградський про своє зразкове господарство в 1940-і

роки, проживаючи вже у Франції. – Фермою та полями, що її оточували, я дуже тішився, тим більше, що земля на цій ділянці була переважно чорноземною і культури (люцерни, буряка, вівса, кормової кукурудзи) були розкішні».

Існує поширена думка, що коли людина талановита, то, як правило, у всьому. С.М. Виноградський в ролі господаря землі і підприємця зайвий раз довів це. Нова сфера діяльності так захопила його, що він почав думати про те, щоб присвятити їй себе повністю. Вперше ці настрої зустрічаються у нього ще в 1894 році: «Успіхи підбадьорювали. Виникали цікаві ідеї. І раптом блискавкою думка: літо наближається до кінця, скоро в Петербург, в тьму і сльоту! Тут вперше промайнула думка позбутися цього конфлікту інтересів, кинути службу і назавжди поселитися в Городку». І лише усвідомлення обов'язку перед Інститутом, до якого його запросили, утримувало С.М. Виноградського в Петербурзі до 1905 року. Революційні події, що розігралися в столиці і не обіцяли спокійного майбутнього «капіталістові і поміщикові», зайвий раз переконали його в тому, що його покликання – працювати на землі, в глушині, в селі, займатися улюбленою справою.

Наступні 15 років світова наукова спільнота могла лише припускати, що ж сталося з видатним ученим С.М. Виноградським і чому його ім'я більше не зустрічається на сторінках наукових видань. Тільки в еміграції, перебуваючи в Белграді, в 1921 році він опублікував першу статтю після довгої перерви, і наукове співтовариство вітало повернення «на кола свої» уславленого метра мікробіології. Сам же Сергій Миколайович ніколи не шкодував за роками, які присвятив Городку, і називав їх найщасливішими у своєму житті.

Революційні події 1905 року застали С.М. Виноградського в Петербурзі. Він одержав листа від керуючого маєт-

ком Пашкевича, в якому той описував спробу нападу на нього збудженого натовпу селян і вирішення цього конфлікту з допомогою каральної експедиції козаків. Деякі подробиці про події в містечку ми дізнаємося з подання мирового посередника 2-ї дільниці Кам'янецького повіту №300 від 5 квітня 1905 року до Подільського губернатора, в якому він писав: «...Городоцькі селяни, після моїх роз'яснень на сході 2 квітня в присутності Справника, 4 квітня, натовпом більше 300 осіб, разом з жінками, направились на землі економії і в декількох місцях, які вони абсолютно необрунтовано вважали спірними, закидали канави, що відокремлювали поміщицькі землі від селянських. Потім попрямували до будиночка, що знаходиться поблизу заводу на косогорі, на який селяни претендують всупереч відомому їм рішенню суду, знесли дах, зруйнували частину кам'яних стін цього будиночка і вигнали робітника-економіста, що проживав в ньому, після чого попрямували до поміщицького млина, де пред'явили свої вимоги щодо плати за помел. Управитель маєтком Виноградського Пашкевич, бажаючи припинити ці безчинства, виїхав у поле, де був зупинений одним із селян, який схопив, чи намагався схопити його коня за вуздечку, у відповідь на що Пашкевич погрозив револьвером. Це надзвичайно розпалило натовп, частина якого переслідувала управителя до його квартири, а частина почала руйнувати будинок, про який було сказано вище. З тих повідомлень, які я встиг отримати, стало відомо, що декілька селян увірвалися в будинок Пашкевича, але, не знайшовши його, з погрозами покинули будинок. Справник, дізнавшись в дорозі про події, що відбувалися в містечку, особисто домігся з Купина сотні козаків, які нині прибули в Городок. Поява солдатів діє поки що заспокійливо»¹¹.

¹¹ ЦДІАУ. Ф.442. Оп.704. Д.400. Л.84-86об

7 квітня 1905 року директор-розпорядник Товариства цукрових заводів «Городок» К.В. Фішман і землевласник сіл Бедриківці і Новосілка А.М. Виноградський (старший брат Сергія Миколайовича) послали на ім'я генерал-губернатора Київського, Подільського і Волинського доповідну записку про селянські заворушення. Разом зі скаргою на дії селян, які виганяли з економій робітників і не допускали їх до польових робіт, вони просили вжити заходів щодо відвернення бунту. «При цьому Правління Товариства цукрових заводів «Городок» вважає своїм обов'язком довести до відома Вашого Превосходительства, — писали вони, — що у випадку, коли місцеві селяни продовжуватимуть ухилятися від роботи, то адміністрацією заводу передбачається виписати з Австрії близько 1000 осіб робітників»¹².

Вже 8 квітня К.В. Фішман телеграфував А.М. Виноградському до Києва, що заворушення не спадають, управителю Пашкевичу натовп загрожує розправою, робота підприємств паралізована. Він вимагав дій: «Негайно доповідай панові генерал-губернаторові, запитай, [чи] немає у розпорядженні влади раціональнішого засобу утихомирення, і чи варто для цього погубити процвітаюче промислове підприємство». Телеграма закінчувалася словами: «Порадь братові доповісти міністру»¹³.

Жорстка позиція Фішмана стосовно селян і робітників цукрового заводу Городка навряд чи могла сприяти припиненню назріваючих заворушень. Зосереджена на бажанні економічної вигоди за всяку ціну, вона не відрізнялася ні мудрістю, ні знанням місцевих реалій. Куди тоншими виглядали на тлі його вимог щодо рішучих заходів

¹² Там же. Л.3-4

¹³ Там же. Л.10, 13.

репресивного характеру спостережливі міркування чиновника (мирового посередника 2-ї дільниці Кам'янецького повіту): «Власники маєтків бачать порятунок в урядових репресіях і у військовій силі, забуваючи при цьому, що таким шляхом можна, в кращому разі, лише подавити відкрите заворушення, але не вирвати самого коріння зла, яке служить джерелом заворушення. Далекоглядніші власники швидко орієнтувалися в таких ситуаціях і, не даючи розгорітися заворушенням, і не вдаючись до таких небезпечних заходів протидії страйку, як виписка партій робітників і таке інше, відкрито вступали в переговори з селянами і мирним шляхом досягали мети»¹⁴.

Виїхав з Петербурга на переговори з селянами для залагоджування конфлікту в Городку мирним шляхом і поміщик С.М. Виноградський.

Аналізуючи причини заворушень в Подільській губернії, губернатор Ейлер у поданні до Міністерства внутрішніх справ 4 травня 1905 року особливо відзначав (нарівні з чинниками економічного гніту) засилля орендарів і управителів-євреїв. «Особливо помічається єврейське хазяйнування в економіях, які орендуються акціонерними цукровими заводами, як, наприклад, Товариство цукрового заводу «Городок» (помістя власника Виноградського), що орендує 12 навколишніх маєтків, де акціонером і директором-розпорядником вихрест з євреїв Фішман, а довіреними в більшості економій теж євреї. При цьому євреї ніколи не буває один, а завжди експлуатація маєтку проводиться цілими єврейськими сім'ями»¹⁵. Не будемо дорікати губернаторові в юдофобстві, оскільки єврейське економічне засилля в малоросійських губерніях споконвіку бу-

¹⁴ Там же. Л.86-89 об

¹⁵ Там же. Л.56об-57.

ло «головним болем» державних органів Російської імперії на місцях. В продовження цієї непростой теми навіть зробимо невеликий, але важливий відступ.

Відомо, що С.М. Виноградський відрізнявся демократичними суспільними поглядами і дуже добре знав устрій життя селянства. Підтвердженням тому слугує одне з його неопублікованих публіцистичних есе, в якому він описав становище українського села під ярмом більшовиків у перші роки існування радянської влади. Полемізуючи з більшовицькою доктриною про класове розшарування сільського населення, він відстоював своє бачення цього процесу, підкреслюючи, що «в українському селі, століттями з часів польських, були три різко розмежованих класи: «пан, холоп і жид» – поміщик, селянин і єврей».

«Нову» класову підгрупу, названу більшовиками «куркуль», він ідентифікував словом «єврей». У своєму нарисі, написаному в Одесі в 1919 році, С.М. Виноградський писав: «Що таке куркуль-глитай? Відповідь проста <...> Це сільський лихвар, який набагато зловредніший за міського, тому що працює з одним складом клієнтів, потреби, звички, слабкості і пороки яких йому відомі. Клієнти ці, крім того, поставлені в таке становище, що змушені звертатися до нього зо всіма своїми бідами, – і ось він споює їх спиртними напоями, позичає гроші під лихварські відсотки, продає їм втридорога товари, так необхідні в селянському побуті, скуповує задешево продукти селянської праці, користується за гроші, а то і задарма – за відробіток або відсотки – селянською працею, доводячи, врешті-решт, боржника до повного розорення або рабства. <...> чи є такий тип в українському селі, хто він і де його шукати? Відповідь у кожного на кінчику язика. Кур-

куля-кацапа в Малоросії, як відомо, ніде не знайти, а місце його займає, і роль його ще з більшим успіхом виконує куркуль-єврей. Єврей-шинкар – за старих часів, протягом століть відкритий і законний, а останнім часом таємний; єврей земельний орендар – явний або таємний; єврей-крамар – він одночасно лихвар, – глитає селянського миру; і сидів він у своєму уділі в кожному українському селі, завжди вільний від конкуренції собі подібних, із забезпеченим полем діяльності. Хіба це не один із найбанальніших фактів українського життя? Останніми десятиліттями перед війною, після введення винної монополії та заборони євреям орендувати земельні ділянки і мешкати поза містечками, діяльність куркулів-євреїв була сильно обмежена, але не знищена, і частково згорнута в підпілля. <...> Український «дядько» до такої діяльності не виявляє ні бажання, ні здібностей: йому не вистачає потрібної для цього заняття гнучкості, пронозливості, розторопності, торгової кмітливості, уміння зав'язати стосунки, розрахувати хитру комбінацію, – він за своєю натурою «хлібороб» перш за все, і якоїсь іншої долі собі не шукає».

Залишимо дослідження цієї делікатної проблеми з історії краю фахівцям. Для нас важливим є той факт, що багаторічне фішмановське правління і домінуючий економічний вплив в містечку наклали свій відбиток і на соціальне протистояння. Сільське населення особливо агресивно було налаштоване проти євреїв, підозрюваних в непорядній і корисливій оренді. У цій ситуації поява в Городку С.М. Виноградського, який вжив своїх заходів, дещо розрядило напружену ситуацію. «І тут виникло перше передчуття того хаосу, який запанував в країні через декілька років, – писав С.М. Виноградський у спогадах. – В містечку було вже тихо. Говорили про недавні події в

минулому часі. Здійснив деякі заходи: в листі до губернатора роз'яснив його помилку, поговорив з депутацією селян, пообіцявши виконати їх прохання про повернення забраних колись, при Фішмані, ділянок. Потім поспішив назад у Петербург, покидаючи наш край в самий розквіт весни».

Вже влітку 1905 року всі заворушення припинилися, і подільське село повернулося до звичайного життя. «Можливо, бунтарські настрої і тліли в масах, – писав С.М. Виноградський, – але вони ще довго ні в чому не виявлялися. В усякому разі, ця окраїна жила ще декілька років нормально, в різкому контрасті з центральними губерніями, особливо ж, з промисловими центрами».

У цьому ж 1905 році Сергій Миколайович ліквідував свою нерухомість у Петербурзі – особняк на Митнінській набережній, перевіз меблі, рояль і віолончелі, картини і всю обстановку в Городок. «Старе житло набагато виграло, повеселіли старі кімнати, а вже в кабінет не міг входити без особливого приємного відчуття затишності. Все-таки обстановка, та ще в старому, з дитинства рідному гнізді, дещо означає. <...> І ось, увечері, після робочого дня броджу один і милуюся посадженими яблуньками, - писав він про цей час, – і такі дорогі мені вони, і рояться плани без кінця, і відчувається пристрасне бажання, не шкодуючи зусиль і коштів, довести цей куточок родючої землі до високого ступеня культури і краси. І думається, чи не в цьому покликання останнього періоду мого життя і діяльності, до якої у мене найбільше смаку? Мрії ці дали мені мир і спокій, а також радість, що покинув Інститут і звільнився від більш чи менш утомливої і безплідної напруги. Під час золотого заходу сонця я охоплював погля-

дом все довкруги і був щасливий! Одного не вистачало: співчуваючої душі, що повністю розділила би мої відчуття. Пройтися з тією чи іншою випадковою компанією, що неуважно поглядає довкруги і щось похвалює або піддакує, було мені мало...».

Літо 1906 року С.М. Виноградський провів, як завжди, в Городку. «Перебування в рідному селі, – писав він у спогадах, – пішло у звичайному розміреному ритмі, зі звичайними господарськими справами (і старанністю неослабною) і звичайними розвагами. Але через деякий час виявилось, що в містечку суспільні устої зазнали негативних змін, поки що у формі загрози безпеці заможних класів. Так, я отримав попередження (не пам'ятаю, від кого), що на моє життя готується замах. Під час однієї з моїх поїздок до лісу лісовий сторож прибіг до кучера Павла з тривожною звісткою, що «якийсь п'яниця ходить за паном» лісом, і щоб не сталося лиха, він за ними буде стежити, і якщо треба, то сурмитиме, але кучерові потрібно негайно поїхати і забрати пана. Ще гірше: якийсь хуліган і розбійник зі своїми вимогами повадився до контори, а потім проник до мене в будинок, але був затриманий управителем. Довелося тоді бути свідком жахливої бійки в буфеті; в результаті хуліган виявився неабияк побитим. Ці огидні інциденти мене нітрохи не злякали. Настрій був войовничий, не розлучався з браунінгом, який носив на поясі, а вночі тримав наготові заряджені рушниці. Настрій був часом навіть злегка тартаренівський¹⁶. Невдовзі (внаслідок одержаного дозволу) найняті приват-

¹⁶ Мається на увазі герой трилогії французького письменника-реаліста другої половини XIX століття Альфонса Доде «Надзвичайні пригоди Тартарена з Тараскона», «Тартарен на Альпах», «Порт — Тараскон», ім'я якого стало прозивним позначенням хвастощів, порожнього фразерства і політичного фанфаронства.

ні стражники повністю позбавили таких інцидентів, і життя знову – чи надовго? – пішло старим руслом. А взагалі всій сім'ї в повному складі жилося дуже затишно».

Господарство тим часом росло й міцніло. Був піднятий болотистий берег саду, для чого спустили ставок і поглибили його дно. Плодові насадження на удобрених землях відмінно прийнялися і дали буйний ріст, доводячи, що засипка болотистої частини саду відмінно вдалася – вийшла значна площа особливої родючої землі, придатної під культури капусти і коренеплодів. Був обгороджений сад з боку фільварку, для чого звели кам'яну стіну уздовж всієї північної межі саду, одночасно з цим, біля входу був побудований будинок-сторожка з тесаного каменя, в якому повинен був поселитися стражник.

Роки змінювали один одного, а сільськогосподарська робота залишалася такою ж одноманітною, важкою і залежною від примх погоди. Зимові місяці С.М. Виноградський зазвичай проводив у Швейцарії, де в 1911 році побудував віллу в курортному містечку Кларенс, а з настанням весни поспішав у своє городоцьке помістя, в якому вже зацвітали фіалки і чубарки, набухали бруньки на яблунях, сік капав з дерев, співали солов'ї, кували зозулі, дружним хором скрекотали жаби. У спогадах «поміщик і капіталіст» приводить подробиці свого сільського побуту: «Робота в саду по 10-12 годин при вставанні о 4-5 годині, а як не в саду, так на будівництві кам'яної стіни для шпалерів¹⁷, будиночка в саду, будиночків для лісової варти в лісі і таке інше. Все це бадьоро і якимось фанатично старанно».

Доречно зауважити, у Швейцарії він також старанно

¹⁷ Спеціальні штахети або натягнутий на кілки дріт, по якому плететься рослина або до якого прив'язують гілки дерев, щоб надати їм певної форми.

займався садом і будинком, не маючи схильності чи звички до так званого «паразитичного» способу життя. У швейцарському фруктовому саду переважали груші, починаючи від літніх до пізніх – осінніх і зимових, з десятків найкращих сортів, які в Городку вирощувати не вдавалося. Ще С.М. Виноградський повідав у спогадах про одну особливість життя буржуазного класу в Швейцарії, яка спочатку здивувала навіть працелюбного подільського поміщика: «Між іншим хочу признатися в одній дурниці, про яку соромно згадувати. Вона стосується прислуги. Скільки тримати? На російський панський лад вирішили, що не менше трьох осіб: cuisiniere, femme de chambre, jardiniere¹⁸ <...> Троє людей прислуги для трьох персон – як це скандалізувало місцеву публіку! Там жирні буржуа з сімейством, набагато численнішим, задовольняються однією, користуючись, якщо потрібно, тимчасовими робітниками для роботи в будинку і в саду. Через деякий час позбулися тієї «панської» звички. Врешті-решт, ніякої прислуги в будинку не тримали, а флігель здавали людині, яка за це відробляла в саду. Адже будинок був так побудований, що утримувати його в порядку було дуже просто і легко, як ніде. <...> В робочій одежі, в синьому фартусі з раннього ранку до пізнього вечора цілий день землю копав, гній возив, сів і садив. Приємно було, що це не привертає нічийої уваги (не то було б у Городку)». Дійсно, побачити на безкрайніх просторах Російської імперії дійсного статського радника, з чималим капіталом у банках, в робочому костюмі, який розвозить по саду гній, було б, м'яко кажучи, нонсенсом, незрозумілим навіть для вельми демократично мислячих співвітчизників.

Влітку 1912 року в Городку на С.М. Виноградського

¹⁸ Куховарка, покоївка, садівник (фр.)

чекали не тільки звичайні заняття, але й досить важливі справи, оскільки постало питання про продовження терміну оренди господарств Товариством «Городок». Верховоди Товариства – Фішман і Вільєм – зайняли таку позицію, що орендою начебто не цікавляться. «Але коли зі сторони з'являлися інші бажаючі, яких було багато, то їх економічно сильне Товариство відлякувало, роблячи *le vide*¹⁹ навколо мене, – писав С.М. Виноградський. – В їхніх планах, очевидно, на черзі були нові спроби утисків, до яких треба було готуватися всебічно: порадитися з юристами, зібрати деякі фінансові довідки. <...> Повернувшись в Городок, констатував знову, що справа оренди обох фільварків різко загальмувалася прихованими інтригами. Постало питання! Як на це реагувати? Про те, щоб йти до них в Каноссу²⁰, не могло бути і мови. Але одного прекрасного ранку з'явилась нова ідея. У сімействі є тепер молоді сили, а саме, Костянтин, енергійна і практична людина, інженер за освітою і по службі²¹. Чи не запропонувати йому стати на чолі всього городоцького помістя – фільварки, ліс, ферма, млин та інше – і вести його на перших порах згідно моїх вказівок; від Товариства, як від орендаря, відмовитися».

¹⁹ Порожнеча (фр.)

²⁰ Каносса (Canossa), стародавній замок на півночі Італії, який відомий покаєнням Генріха IV перед Папою Григорієм VII (25-28 січня 1077). Імператор Священної Римської імперії і німецький король Генріх IV, який потерпів поразку від Папи Римського Григорія VII в боротьбі за інвеституру, був відлучений понтифіком від Церкви і позбавлений влади. На вимогу Папи Генріх IV прийшов до воріт Каносси пішки, в лахмітті і декілька днів принижено вимолював прощення. З часом вираз «ходити в Каноссу» стало прозивним для позначення політики поступок.

²¹ Цветковський Костянтин – зять С.М. Виноградського, чоловік дочки Тетяни.

План передачі господарських справ зятеві Костянтину незабаром був реалізований. День 23 вересня 1912 року відзначений С.М. Виноградським як «початок нової ери» в Городку. Наступного року С.М. Виноградський констатував у своєму щоденнику: «...Застав готову організацію, вперше без особистих моїх зусиль. Побоювань ніяких, навпаки, довіра до молодечої сили, що він справиться із завданням. Все викликає сильний підйом, інтерес до свого господарства. Задоволення, що волею моєю, наперекір інтригам, встановився новий порядок, якому «вороги» підкорилися без всяких очікуваних чвар». У спогадах знаходимо продовження теми: «Звичайно, в моєму віці приємно було позбавитись усяких обов'язкових клопотів. І ось я походжав і поглядав, критикував і давав поради, які не вимагали від мене якихось особливих зусиль або відповідальності. Іноді наодинці з насолодою ходив по полях, плантаціях культур, радіючи простору і спостерігаючи зростання посівів, прагнучи вправляти свій окомір і застосувати свої, так би мовити, знання. Бувало так добре! Приємними були й нескінчені суперечки, і наради про те, як покращити справи в господарстві. Витрати і зменшення моїх непоказних капіталів мене не лякали».

Однак перший рік господарської діяльності зятя Костянтина приніс сім'ї збитки. «Враження від особи і діяльності Кості залишалися хорошими, – продовжує згадувати Сергій Миколайович, – але, спостерігаючи за ним, думав не раз, що в його становищі і з його силами я, ймовірно, брався б за справу інакше. Втім, думалось, я дуже нервова, схильна до крайнощів людина. Костянтин охоче витрачав свій час на бухгалтерську і конторську роботу, його привертала також і спортивна сторона сільського побуту, але чого йому не вистачало, то це живої

спостережливості, особистого нагляду за людьми і речами, і того, що називається окоміром. Годинами крокуючи з ним по лісу та оглядаючи насадження, я із здивуванням помічав, що він безперервно дивиться в землю, очевидно, не піклуючись про вироблення того лісового окоміру, який такий необхідний для того, щоб знати свій ліс. А яке ж лісове господарство можливе без цього?! Як знати, де потрібно проріджувати, де проводити вибіркову рубку або інші заходи догляду та використання. Те ж і з польовим господарством. <...> Перший рік господарювання Костянтина приніс великий збиток, що його дуже збентежило. Проте все залишилося як і раніше в будинку: і гармонія, і загальний підвищений інтерес до рільництва».

Невідомо, чи вийшов би з Костянтина гідний наступник С.М. Виноградському в управлінні маєтком і землями, оскільки наступила Перша світова війна, яка переплутала всі карти, змінила всі плани. З початком військових дій молоді члени сім'ї розлетілися по білому світу: зяті пішли на військову службу, дочки стали сестрами милосердя, дружина допомагала родичам спочатку у Верхньодніпровську, а потім у Києві. Залишившись практично один у своїх володіннях майже на три роки, С.М. Виноградський не склав рук, а навпаки, знову досяг величезних успіхів в своїх екстенсивних господарствах всупереч військовим діям, театр яких розігрався зовсім поряд, у безпосередній близькості від маєтку. «Мені, шістдесятирічному, – писав згодом С.М. Виноградський, – довелося вести справу далі. Іншого виходу не було, та я його і не шукав...».

У своїх господарствах він знову домігся небачених урожаїв, не зважаючи на прифронтові труднощі: непросто було знайти працівників чоловічої статі; вся його зразкова техніка – сівалка, жнивварки, снопов'язалки, парова молотарка, внаслідок евакуації з Городка ремонтного заводу А.О. Єфімова, залишилися без запасних частин; всі стайні через недогляд персоналу були заражені сапом, з яким він боровся довгих півтора роки. Але перешкоди були подолані, оскільки талант підприємця в тому й полягає, щоб знайти оптимальний і ефективний вихід з патової ситуації. Сап припинила поголовна вакцинація і відбракування хворих коней за показниками температурної реакції; проблема з ремонтом техніки була вирішена внаслідок запровадження прогресивної системи оплати праці, коли за експлуатацію машин без поломок працівникові нараховувалися спеціальні, як би ми тепер сказали, бонуси з кожної обробленої десятини землі; втрати урожаю були зведені до мінімуму прямим вивозом зерна на млини, минаючи комори, фільварки, клуні і таке інше. Останнім господарським починанням у Городку, яке так і не було завершено, стало будівництво електростанції, для чого був запрошений спеціальний інженер. 8 вересня 1919 року управитель маєтку В. Філіпович інформував С.М. Виноградського, який вже проживав в Одесі: «Електрична станція не просувається, хоча скоро вже рік, як розпочалося будівництво, і здається, що й у цьому році не буде функціонувати. Грошей йде сила-силенна, а користі ніякої. Моя порада, поки ще не пізно, припинити будівництво, оскільки з цього нічого не вийде, а всі доходи підуть невідомо на що»²².

²² АРАН. Ф.1601. Оп.1. Д.80. Л.1

Сьогодні часто доводиться чути, що землі не вистачає справжнього господаря. Але чи не таким розумним, освіченим, відданим справі, дійсним господарем був останній поміщик Городка, що закінчив дні свого довгого життя на чужині, далеко від рідних і улюблених місць?

1916 рік став останнім роком життя С.М. Виноградського в Городку. Майбутні соціально-політичні зміни вже зріли в суспільстві. Хоч у помісті це ще не відчувалося, але робітники вже заговорили про фіксований робочий день, ціни на ліс почала встановлювати так звана «грумада», а «один молодший конюх, мало до чого придатний, раптом став грати роль якогось начальства. Все це не залишало сумнівів, – писав С.М. Виноградський, – що моє щасливе життя Городку закінчилося і, внаслідок неприйнятних для мене умов, вже найближчим часом доведеться залишити господарство». Незабаром він здав свої фільварки в оренду цукровому заводу і перебрався до Одеси.

Відчуваючи наближення неминучих змін, С.М. Виноградський почав роздумувати, як йому пристосуватися до нових умов, і навіть прийшов до думки розділити свої земельні володіння між дорослими дітьми, щоб вийти, таким чином, із великих землевласників, але продовжувати «залишатися на землі». Ці плани, на жаль, не збулися. Прорив Південно-Західного фронту і революція, що швидко наступила, поставили крапку на житті в Городку. Подальше перебування в маєтку ставало небезпечним. «Але що можна було узяти з собою? Очевидно, тільки носильні речі, деякі папери і дрібнички, цінність яких полягала в спогадах про них». Такою «дрібницею, цінною за спогадами», став скляний негатив фотографії маєтку в

Городку, який теж опинився в еміграції, але, на відміну від свого власника, повернувся до Росії, коли в 1969 році донька С.М. Виноградського, передала документи батька в дар Архіву Академії наук.

С.М. Виноградський, покидаючи Одесу в січні 1920 року для пошуку безпечного притулку, як і більшість емігрантів, не думав, що більшовицький режим проіснує так довго, і що він залишає батьківщину назавжди. Але треба віддати йому належне: ще в 1919 році в одному зі своїх публіцистичних памфлетів він безпомилково визначив місце цієї «нової» ідеології в системі загальнолюдських цінностей, як місце «звалища в історії для великих злочинів проти людства».

Проживаючи в Брі-Комт-Робер під Парижем з 1922 року, С.М. Виноградський знав, що від садиби і великого зразкового господарства в Городку нічого не залишилося. У 1924 р. було одержано лист з останньою звісткою про городоцький будинок. У спогадах ця подія відзначена з душевним болем: «Будинок знесений. Немає його більше. Вічна йому пам'ять, як дорогому покійнику. Разом з ним розтягнуті ферма і оранжерея. Зникла, значить, вся садиба». Ностальгія за рідними місцями не покидала його до кінця життя. Плодовий сад в Брі-Комт-Робер, третій за ліком, посаджений власноруч, він з гіркою іронією називав «ерзац-Городком», а в 1947 році дуже жалів, що вік не дозволяє йому повернутися на батьківщину.

Сьогодні в Городку мало що нагадує про Виноградських: лише каплиця на батьковій могилі та рідкісні спогади городоччан, передані старшим поколінням молодшим. Старий цукровий завод, продукція якого за високу якість була відзначена нагородою Всесвітньої виставки в

Парижі в 1889 році, припинив своє існування під кінець «перебудови». Зараз від нього залишився лише зловісний остов, який не вдалося поки що розібрати на підручні будматеріали. (Напевне, добротна цегляна кладка 1837 року руйнується важче, ніж економічне благополуччя родючого краю, який багато років звично, не замислюючись, називали «житницею»). Чорноземні поля Поділля «втомилися відпочивати» і ждуть не діждуться Господаря – мудрого, освіченого й талановитого, патріота рідного краю, такого, яким був і, можливо, запам'ятався нащадкам «Останній власник» Городка – Сергій Миколайович Виноградський.

У даній публікації процитовані фрагменти спогадів С.М. Виноградського «Літопис нашого життя», які були написані автором в окупованій Франції в 1941-1942 рр. і ніколи не публікувалися в повному обсязі. Ці спогади – надзвичайно цінний документ часу, тому що їх автор – не тільки вчений зі світовим ім'ям, який своїми науковими відкриттями змінив картину природничо-наукових уявлень про життя на Землі, але й людина високого культурного статусу, аналітичного складу розуму, великого життєвого досвіду. У своїх чорнових нотатках-доповненнях до спогадів, зроблених в 1945 р., Сергій Миколайович написав: «Коли мене не стане, «життя» моє залишиться на папері, якщо встигну закінчити своє писання. Правда, папір цей може піти на розтоплення або з часом на інше використання, але це вже неминуче». Ми ж сподіваємося, що «одіссея» цього рукопису вже закінчилася, він знайшов почесне місце на полицях документальних зібрань Архіву РАН.

Зараз текст спогадів готується до видання, що обіцяє бути як помітним явищем серед новинок мемуарного жанру, так і надійним джерелом з новітньої історії Городка над Смотричем – малої батьківщини великого Ученого і Людини.

*Г. О. Савіна,
старший науковий співробітник
Архіву Російської Академії Наук.*

**Галина
Олександрівна**

Савіна – історик-архівіст.

Живе і працює в Москві. Закінчила Московський державний історико-архівний інститут. В даний час – старший науковий співробітник Відділу історії РАН Архіву Російської академії наук. Спеціалізується в області соціальної історії науки ХХ століття.

Готувала до друку текст спогадів С.Е. Фріша «Крізь призму часу» (М.: Політвидав, 1992), брала участь як укладач у підготовці видань: «Фізики про себе» (Л.: Наука, 1990), «М.І. Вавілов: Документи, фотографії» (Л.: Наука, 1995), «Микола Іванович Вавілов: Наукова спадщина в листах. Міжнародне листування». Томи I-V (М.: Наука, 1994-2003) та ін.

Автор статей і документальних публікацій про життя і діяльність академіків Н.П. Горбунова, П.П. Лазарева, М.І. Вавілова, В.Л. Комарова, С.М. Виноградського та ін.

В даний час займається підготовкою до видання спогадів С.М. Виноградського «Літопис нашого життя», написаних в 1941-1942 рр. в Брі-Комт-Робер (Франція).

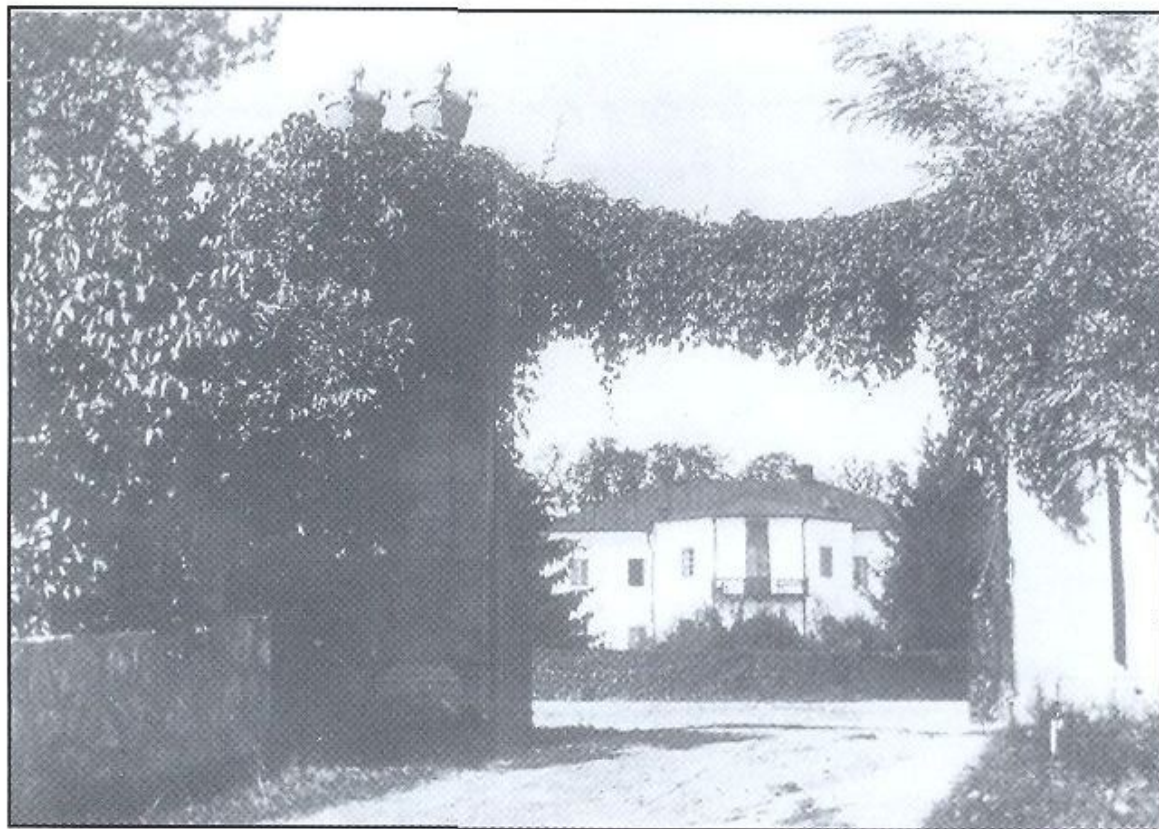
Паспорт, виданий С. М. Виноградському Російським віце-консульством в Белграді 16 листопада 1921 р. Фотографія дружини - Зінаїди Олександрівни Виноградської була вклеєна в паспорт 24 травня 1922 р.

Документ опублікований вперше в журналі "Природа" № 73, 2006 р.

С. М. Виноградський в
кінці восьмидесятих ХІХ ст.,
ранній період його
наукових досліджень.

Маєток Виноградських у Городку на Поділлі. Початок ХХ ст.

Капличка на місці могили М. К. Виноградського у Городку на Поділлі. 2007 р.

С. М. Виноградський
1890-і роки.

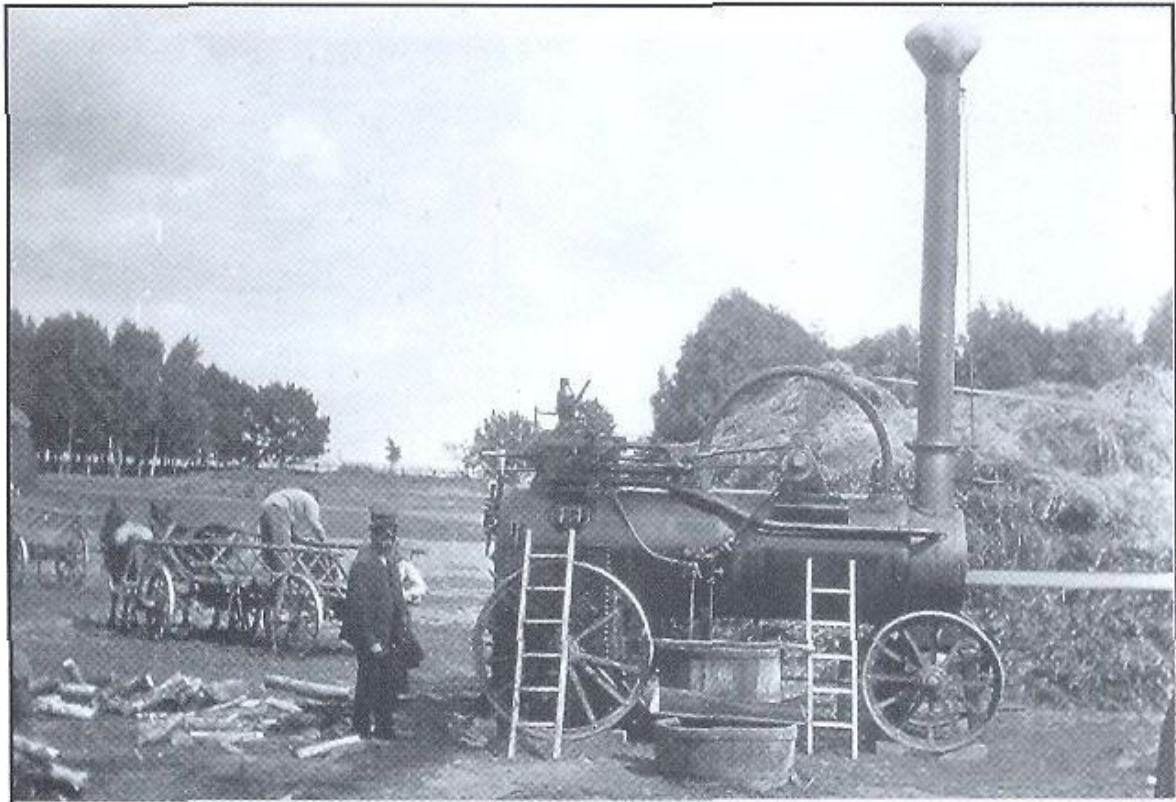

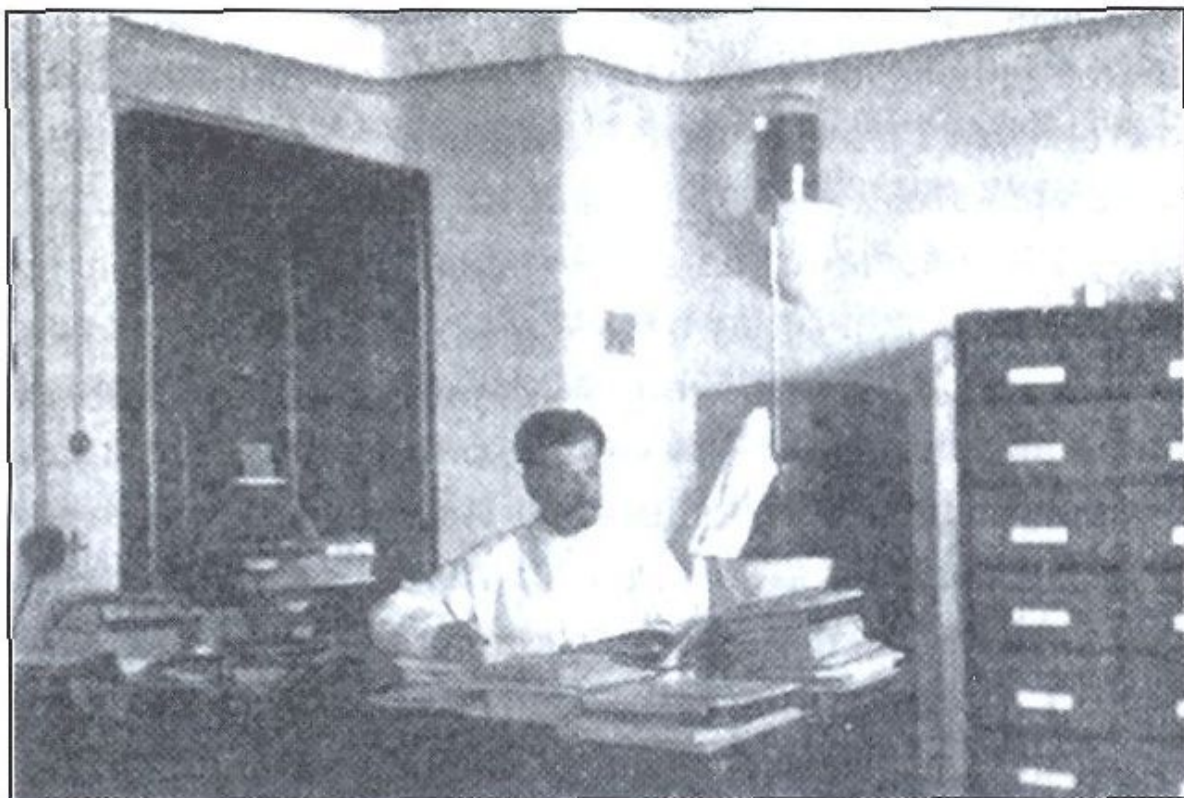
Передова техніка на сільськогосподарських роботах у
маєтку Городок. Початок ХХ ст.

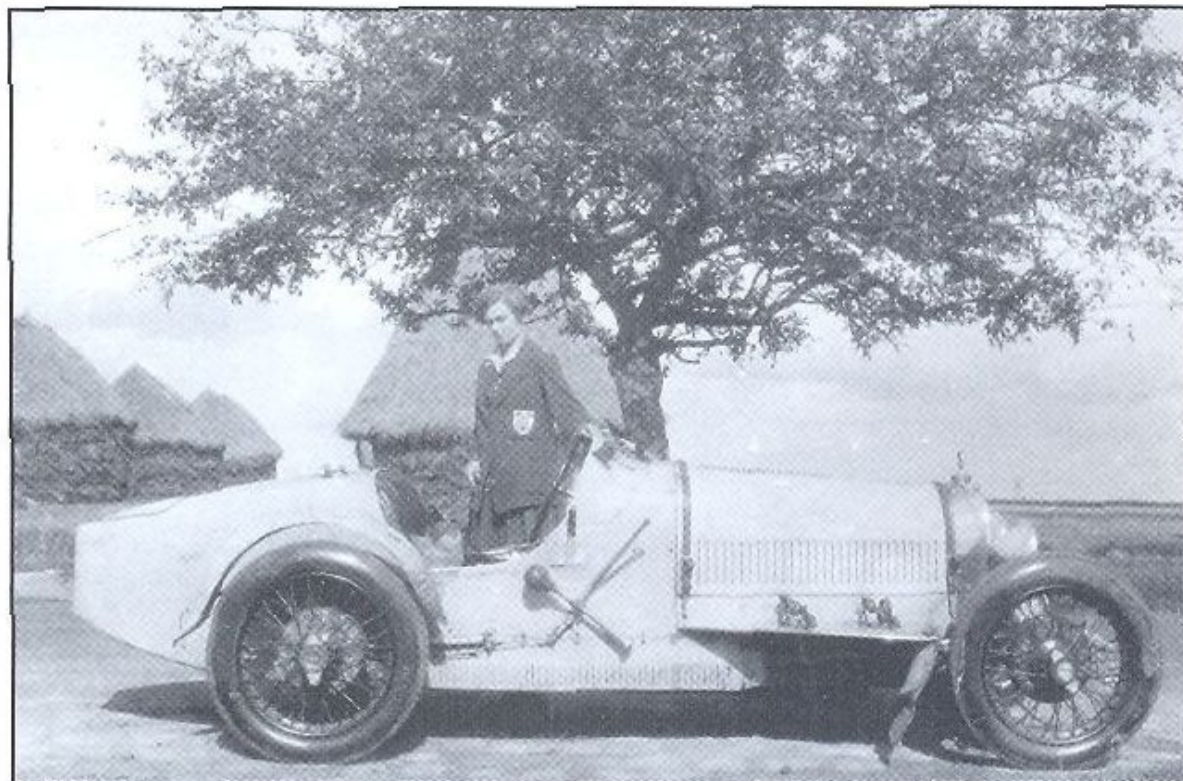
Передова техніка на сільськогосподарських роботах у
маєтку Городок. Початок ХХ ст.

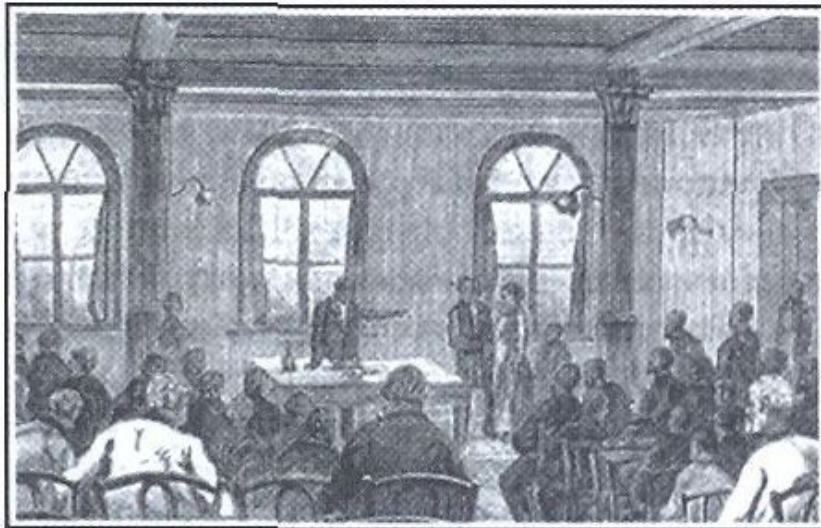
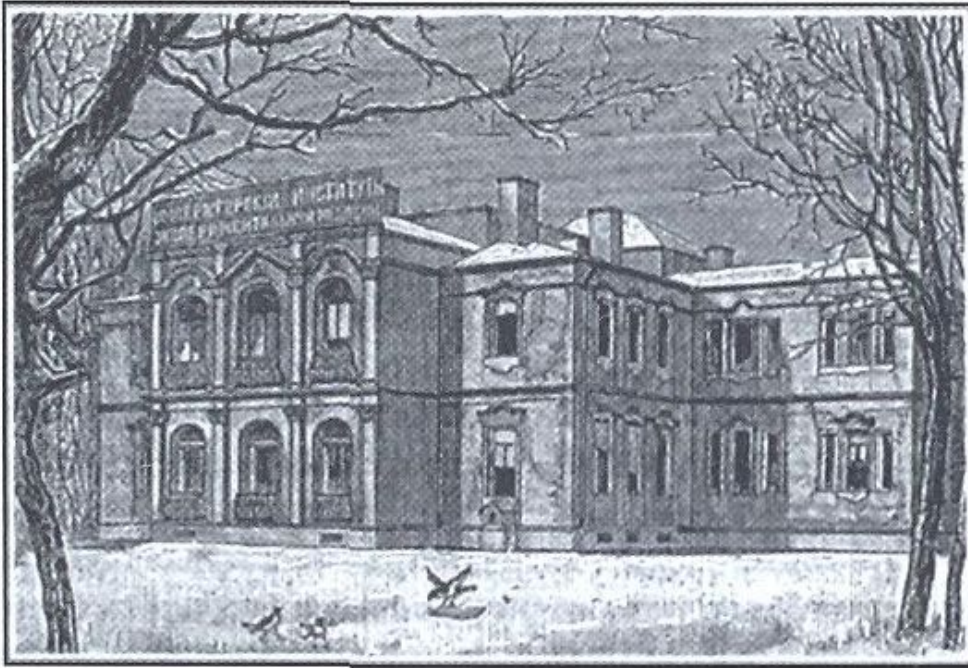

За письмовим столом інституту експериментальної
медицини в Петербурзі в 1890-ті роки.

Олена Сергіївна Виноградська, донька вченого.

Види імператорського інституту експериментальної медицини.
Зверху вниз: хімічна лабораторія, аудиторія, головний будинок
(клінічна лабораторія). Малюнки з журналу "Нива" №7, 1891 р.

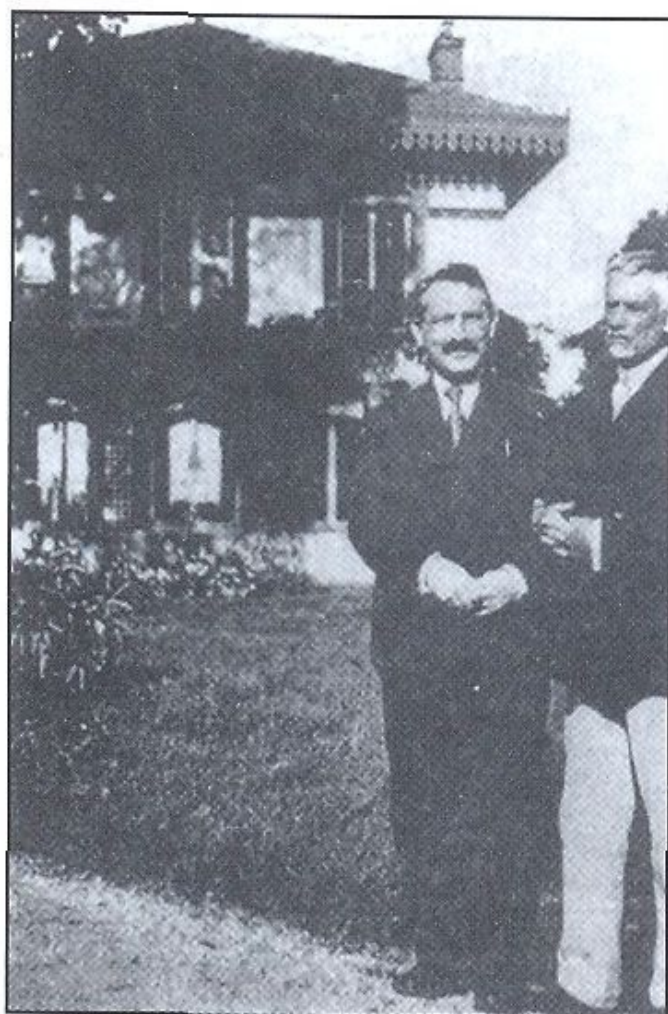

Будинок бібліотеки Імператорського Інституту
Експериментальної медицини.
Фотографія 1913 р. із фондів бібліотеки.

Будинок в м. Одеса (селище "Самопоміч"),
на першому поверсі у 1919 році була
квартира С. М. Виноградського.

С. М. Виноградський.
1923 р.

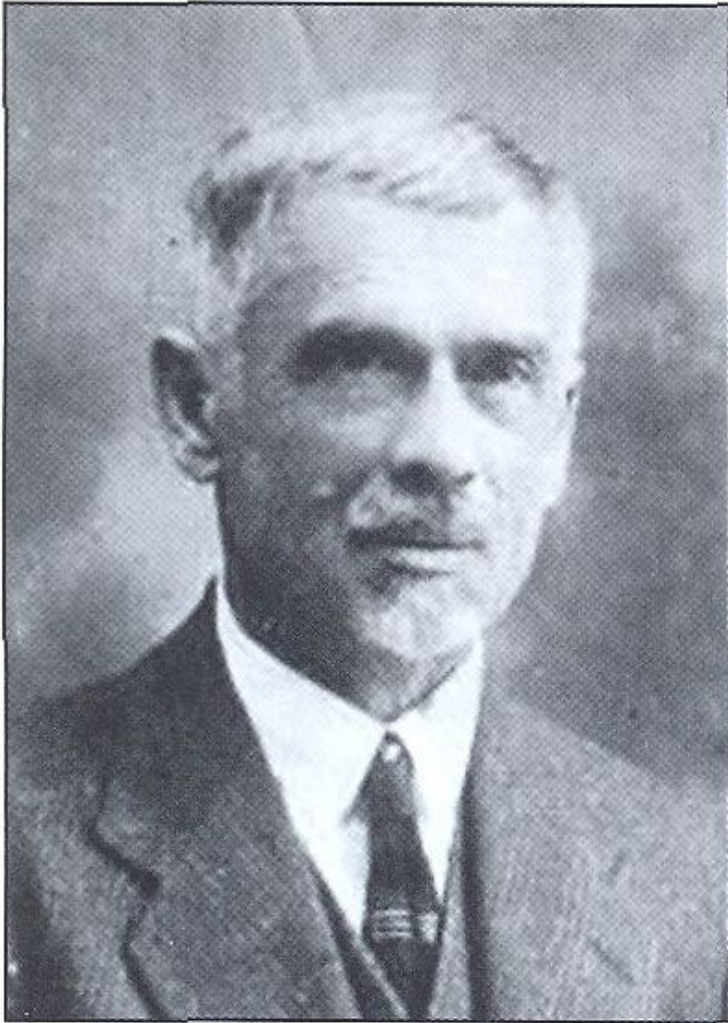
С. М. Виноградський і
Зельман Ваксман
перед лабораторією
в Брі-Комт-Робер,
1933 р.

С. М. Виноградський і його дружина Зінаїда
Олександрівна (сидять) і три їх доньки (стоять).
Друга зліва - дружина З. А. Ваксмана.

С. М. Виноградський у віці 90 років з сім'єю і лауреатом Нобелівської премії З. А. Ваксманом та його дружиною.

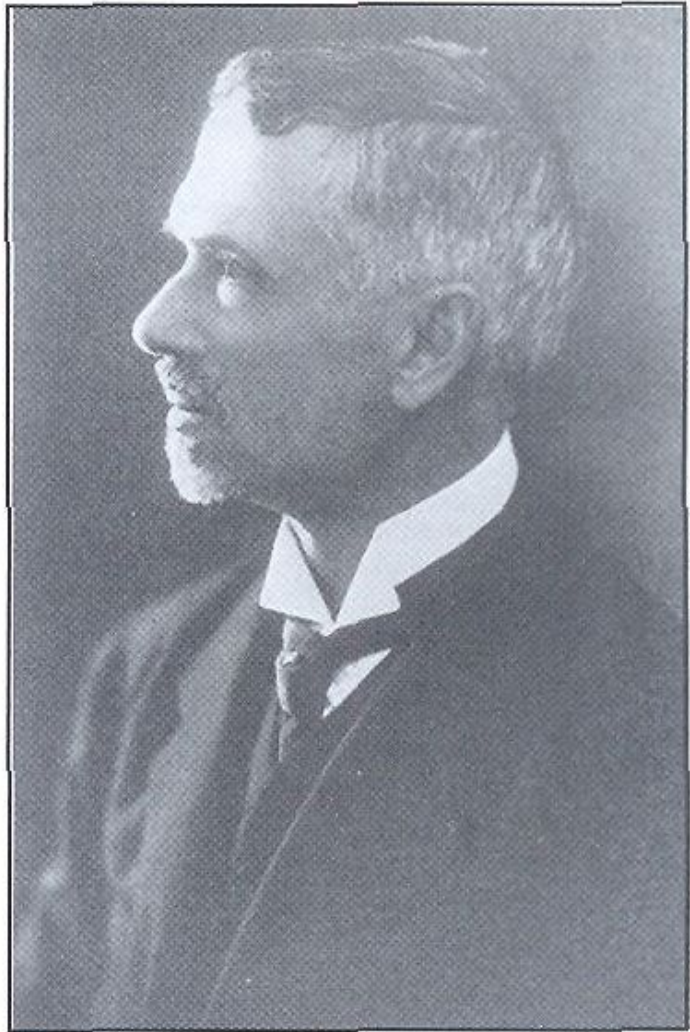

С. М. Виноградський.

Будинок лабораторії в
Брі-Комт-Робер.

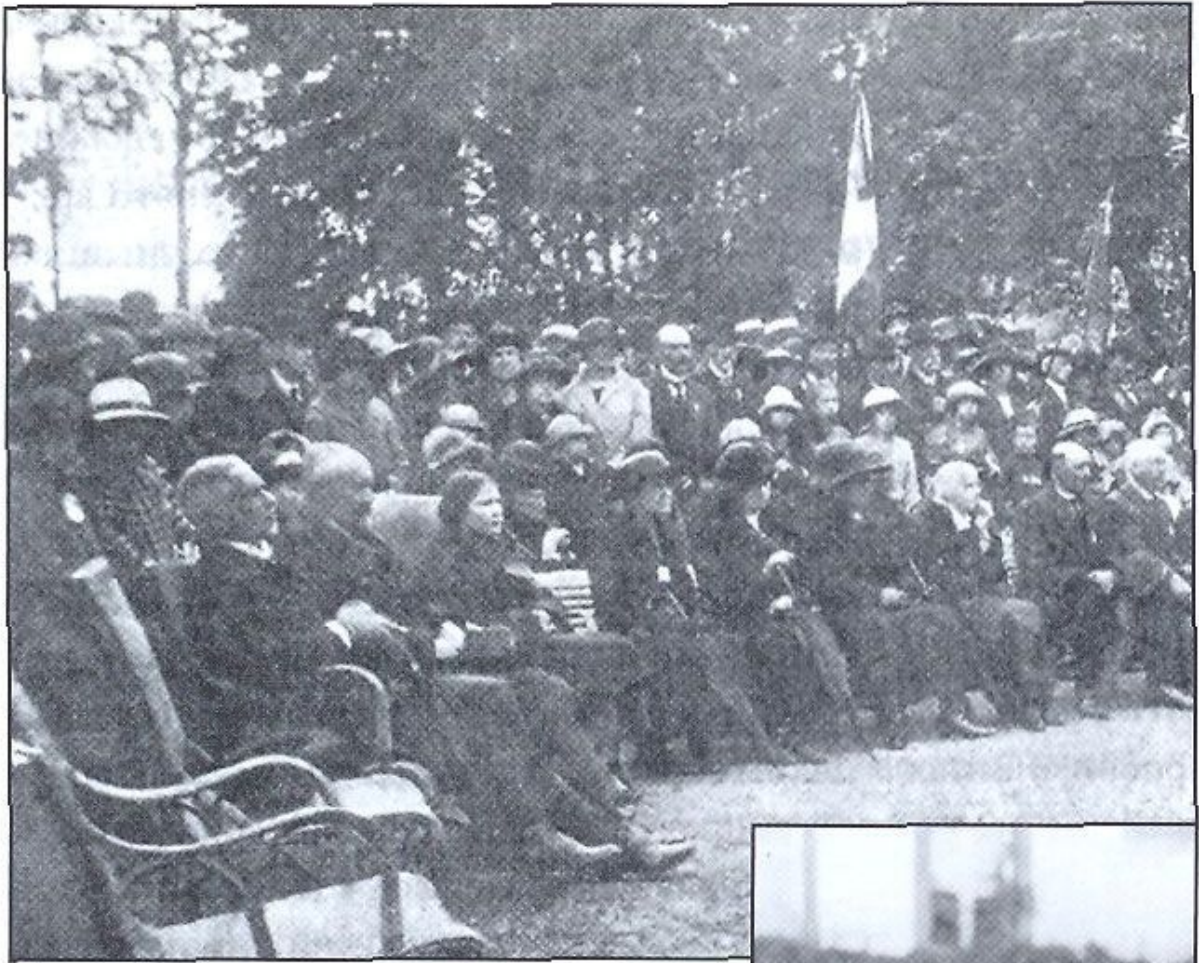

С. М. Виноградський
у шістдесят.

Передмістя Парижа Брі-Комт-Робер.

В день 100-ліття від дня народження
Пастера в Брі-Комт-Робер.
В першому ряду: С. М. Виноградський,
поряд з ним Д. К. Заболотний,
З. О. Виноградська -
в першому ряду третя справа.

С. М. Виноградський на схилі літ.

Могила С. М. Виноградського в Брі-Комт-Робер (в центрі).

ПОСЛЕДНИЙ ПОМЕЩИК

На фотографии мы видим небольшую, уютную помещичью усадьбу, утопающую в благодатной зелени цветущего края Подолии. Это – дом последнего владельца Городка, выдающегося ученого-микробиолога, сделавшего фундаментальные открытия в естествознании конца XIX–начала XX вв. – Сергея Николаевича Виноградского.

Детство Сережи прошло в уютной буржуазной атмосфере семьи видного банковского деятеля Украины Николая Константиновича Виноградского и его красавицы-супруги Натальи Викторовны, принадлежавшей к младшей ветви гетманского рода Скоропадских, которые проживали в собственном доме в самом центре старого Киева. Окончив в 1873 г. 2-ую Киевскую гимназию, будущий ученый поступил в Киевский университет Св. Владимира на юридический факультет. Через несколько месяцев учебы он перевелся на естественное отделение физико-математического факультета. А еще через два года – он бросил университет и стал учащимся Петербургской консерватории... План стать профессиональным музыкантом тоже претерпел корректировку, но страсть к музыке осталась на всю жизнь: фортепиано, а позднее виолончели всегда присутствовали в доме Виноградских.

В 1877 г. С.Н. Виноградский вновь поступил на 2-й курс естественного отделения физико-математического факультета, но уже Петербургского университета, который окончил в 1881 г. и был оставлен при нем, как большинство талантливых и подающих надежды студентов, для подготовки к профессорскому званию. На последних кур-

сах обучения в университете, в 1879 г., произошло важное событие в жизни будущего ученого – С.Н. Виноградский женился на Зинаиде Александровне Тихоцкой, с которой совместно прожил 60 лет, имея четырех дочерей – Зинаиду, Татьяну, Екатерину и Елену.

В ноябре 1885 г., не нарушая традиции подготовки русской профессуры стажироваться в лучших университетах Европы, С.Н. Виноградский отправляется в Страсбург в лабораторию знаменитого микробиолога Г.А. де Бари. Еще три года (1888-1891) прошли в Цюрихе и ознаменовались для него циклом классических работ о микроорганизмах, отвечающих за процесс нитрификации в природе. За границей он сделал главное свое открытие, поставившее его имя в первые ряды мировых знаменитостей, которые делают честь своим присутствием любому научному учреждению. В 1890 г. С.Н. Виноградский открыл хемосинтез – иной по сравнению с фотосинтезом способ образования органического вещества. По мнению одного из ведущих отечественных микробиологов академика Г.А. Заварзина, исследователя научного наследия С.Н. Виноградского, гениальность открытия заключалась в том, что «казавшееся сначала лишь еще одной особенностью маленьких существ, открытие хемосинтеза постепенно изменило понимание способа жизни вообще, поставив его в зависимость от энергии химических реакций, неявном при использовании органических веществ»¹. Таким образом, речь может идти о древнейшем способе появления жизни на Земле. Такого глубокого понимания открытия у современников С.Н. Виноградского быть не могло, так как они оперировали знаниями своего времени, а он сво-

¹ Заварзин Г.А. Несколько слов в заключение // Природа. №7. 2006. С.70

ей научной интуицией сильно опередил это время; но оценили перспективы открытия своего коллеги они, конечно, сразу. Во всяком случае, лучшие из них.

Самым блестящим из последовавших приглашений в свои исследовательские ряды было приглашение Пастера, переданное через И.И. Мечникова, переехать в Париж для работы в Пастеровском институте. Почти одновременно пришло предложение из Петербурга, исходившее от принца А.П. Ольденбургского – патрона только что образованного Императорского Института экспериментальной медицины – возглавить в новом учреждении Отдел общей бактериологии. Не желая терять связь с Россией, Сергей Николаевич выбрал Петербург. Для столь неординарного решения, удивившего И.И. Мечникова и других ученых, имелась еще одна скрытая для посторонних глаз причина – в 1892 г. С.Н. Виноградский вступил во владение Городком, получив его при разделе имущества отца между наследниками.

Почти 15 лет жизни посвятил он Институту экспериментальной медицины в Петербурге, занимая должность заведующего Отделом, а с 1902 г. директора Института, в которой и прослужил до 1905 г., (а номинально до 1912 года, когда была принята его отставка).

К 1905 г. в его жизни наступает творческий и моральный кризис, в результате которого он оставляет науку и удаляется в свое имение в Подолии – Городок. В своем дневнике он написал, что не мог отделаться от сравнения, что относится «к институтским делам, как к комедии, переставшей интересовать, которую дослушиваешь для порядка, позевывая, с предвкушением скорого и

приятного возвращения домой»². Этим настроениям сопутствовала сгущавшаяся политическая атмосфера: «Революция стояла у порога, и тревожно тяжело стала навязываться мысль, что она мне принесет... Всего противнее было это чуть не всеобщее увлечение ею, стадное или лицемерное, которое всюду находилось, главным образом, среди коллег в Институте, и вследствие чего чувствовал себя в резком диссонансе со средой. С другой стороны, как земельный собственник, я теперь попадаю в *proscrit*»³.

Растерянность перед будущим, полный крах планов преобразования Института в желаемом ему направлении, тяжесть быта в предреволюционном Петербурге, суровый северный климат этого нелюбимого им города и стремление на юг, которое он испытывал всю жизнь, страдая от отсутствия солнца и хронических болезней, — все это поставило его перед выбором, как жить дальше? В воспоминаниях свое смятение он выразил так: «За что примусь, чему силы посвящу, где поселюсь? Если Институт прикончить, то куда же? За границу? В Городок? Городок был всегда на первом плане, и там, кроме хозяйства, общественно-просветительная деятельность... всякого рода. Но возможно ли будет там вообще работу какого бы ни было рода при дальнейшем развитии? Тогда за границу? Исчезнуть туда, ликвидировав имущество, словом, эмигрировать? Такое решение было бы слишком пос-

² Здесь и далее без конкретных ссылок на источники цитируются дневники, воспоминания и другие неопубликованные документы из фонда С.Н. Виноградского (Архив РАН, Ф.1601), поступившие на хранение в 1999 году в дополнение к ранее описанному архивному фонду.

³ От лат. *proscriptio*. В древнем Риме проскрипция — публичное осуждение за политические преступления с объявлением виновных вне закона.

пешного, панического характера. Как слишком большой подобный план был немедленно отброшен». С.Н. Виноградский выбрал любимый с детства Городок. И следующее десятилетие жизни до вынужденной эмиграции (в январе 1920 г.), он занимается исключительно хозяйством и предпринимательской деятельностью.

Революция и гражданская война заставили его спешно покинуть родину и устремиться в Европу. Попытка обосноваться в Белграде не принесла ему должного удовлетворения, поэтому в 1922 г. С.Н. Виноградский с радостью принял предложение директора Института Пастера в Париже Эмиля Ру возглавить Отделение почвенной микробиологии прославленного института и поселиться в Бри-Комт-Робер под Парижем. Так желание Пастера 30-летней давности иметь в своем институте Виноградского оказалось, можно сказать, реализованным. Остаток своей долгой жизни (а прожил он 96 лет!) Сергей Николаевич занимался любимой микробиологией, став основоположником ее экологического направления. Похоронен в Бри-Комт-Робер (под Парижем) в 1953 году. Такова (в двух словах) пунктирная канва его жизни.

Имя С.Н. Виноградского давно и хорошо известно в мире науки, но природа очень щедро наградила этого человека и другими способностями. Наверное, не все знают, что он был одаренным музыкантом, темпераментным публицистом и рассудительным и удачливым предпринимателем. В последней ипостаси он полностью раскрылся в «городокский период» своей жизни. Приведем эти известные из воспоминаний и дневников ученого и других источников факты по порядку.

Отец Виноградского – преуспевающий банковский деятель Киева, Николай Константинович Виноградский – купил имение Городок у разорившейся помещицы баро-

нессы Н.Ф. Гейсмар с аукциона в 1870 году и полюбил это уединенное место всей душой и на всю жизнь. Неброская красота необъятных малороссийских просторов, живописные холмы, речка Смотрич, почти две тысячи десятин собственного леса, в котором преобладали ценные породы деревьев, – все это делало Городок любимым пристанищем семейства на лето, а также вселяло надежду, что со временем имение станет родовым гнездом для его детей, внуков и правнуков. Отцу удалось также модернизировать старый сахарный завод, построенный еще в 1837 году, и организовать Товарищество на паях сахарного завода «Городок», которое не только стало приносить ему стойкий ежегодный 30-процентный доход, но и оживило экономическую жизнь провинциального местечка. Н.К. Виноградский скончался в конце 30 июля 1877 г. и был похоронен здесь же, на сельском кладбище. Все его немалое наследство перешло к семье, но находилось в управлении доверенного лица матери – К.В. Фишмана. Мать же после смерти мужа продала дом в Киеве и поселилась в Городке на постоянное жительство, вела типичный для помещицы этих мест образ жизни и стала заодно «почетной блюстительницей» городокского сельского двухлетнего училища. Такое положение вещей продолжалось до 1892 года, когда члены семьи пришли к единодушному решению о дальнейшем раздельном пользовании наследством отца. Капитал был разделен поровну между матерью и сестрой (по 375 тысяч руб. деньгами и ценными бумагами каждой), а подольские черноземные земли достались братьям Александру и Сергею, которые становились помещиками и крупными земельными собственниками края. (Брат Александр, впоследствии выдающийся музыкант и дирижер, получил во владение Кут-

ковцы с приселками Домбровка и Закупна, село Бедриховцы и часть деревни Новоселка).

Сергей Николаевич вступил во владение Городком со смешанным чувством: с одной стороны, он был рад стать владельцем любимой усадьбе, с другой – на него ложился груз моральной ответственности за материальное будущее своей немалой семьи, основным доходом которой отныне должен был стать доход от эксплуатации земель и грамотного ведения хозяйства. Уже на следующий год он приглашал своего знаменитого соотечественника, тоже уроженца Украины, И.И. Мечникова провести время в собственной усадьбе. В письме от 9 мая 1893 г. он писал ему в Париж: «Я думаю, что если у вас есть охота провести часть лета в деревенской тишине, то вы едва ли будете раскаиваться, если приедете. Условия у нас совсем недурные. Местность порядочная: холмы, речка, большие леса. Дом старый, просторный, с большим тенистым садом. Поместиться можно по-деревенски, очень удобно. Гостей никаких не ожидается. Одно наше семейство, в котором, как вам известно, преобладают девочки – народ вообще смирный. Тишина будет такая, что вы, бродя по пустынным дорожкам сада, наверное создадите какую-нибудь новую теорию или же приготовите во всех деталях план кампании против врагов фагоцитарной теории, по крайней мере, на десять лет вперед. А Ольге Николаевне [жена И.И. Мечникова – Г.С.] наверное не будет скучно, так как она любит русскую деревню. Микроскоп у меня там будет, и есть полная возможность отделать какую-нибудь комнатку под лабораторийку. Если вы мне ответите скоро, то упомяните, не понадобится ли чего по части реактивов, красок или микротом; и тогда я с удовольствием захвачу с собой. Не помню, говорил ли я вам

точно, где эта деревня и как туда ехать, и потому повторяю. Называется: М. Городок, Подольской губ. (адрес почтовый и телеграфный: Городок Подольский – мне); ехать туда по Волочической ветви до Проскурова, а оттуда на лошадях 4-5 часов. Лошади будут высланы⁴».

Более 10 лет делил С.Н. Виноградский между Петербургом и Городком, проводя все вакации и свободное время у себя в усадьбе, а рабочие будни в столице. Свежие впечатления от Городка в своих воспоминаниях он выразил так: «И вот что оказалось тошнотворным – это роль «помещика». Ее никак нельзя было избежать. Значит это – несколько визитов чиновникам, посещение церковных служб (хоть и редкое), сношения с крестьянами, не всегда дружелюбные... Наконец, прием начальствующих вроде начальника края графа Игнатьева, отвратительной жирной фигуры, заглянувшей в Городок с целью принятия мер против католического прозелитизма и тому подобных. Приходилось делать усилие над собой, чтобы быть «на высоте» исключительного положения среди десятка тысяч жителей местечка Городок. Все это резко противоречило моим вкусам и привычкам, но ничего не оставалось, как покориться, причем, конечно, сведя помещичьи традиции до крайнего *minimum*'а».

Попав в имение, он недолго отдыхал после петербургской службы, а сразу же принялся за другую работу – деревенскую. Была изучена научная литература по лесоводству, садоводству, мукомольному делу, приглашены консультанты, наняты рабочие. Но настоящей страстью ново-

⁴ Борьба за науку в царской России. Неизданные письма И.М. Сеченова, И.И. Мечникова, Л.С. Ценковского, В.О. Ковалевского, С.Н. Виноградского, М.М. Ковалевского и других. М.-Л., 1931. С.165.

Приходи

1920.			<u>Отч. Баланса</u>		
			Сальдо на 1-го марта 1920.		135454 33.
марта	13	33	<u>Отч. Новой мельницы</u>		
			От М. Мандельштама аренда		
			за март м-ца 1920.	12500 .	
"		34	<u>Отч. Старой мельницы</u>		
			От Мейтшвайн, Портман		
			и В. Виктора за аренду которой		
			свекл. за март ф. по ст/стис.	1500 .	
"		35	<u>Отч. Подсвекл. мельниц.</u>		
			От Маргарино за аренду Маври		
			свекл. за февраль и март	25000 .	39000 .
"	18	36	<u>Отч. Жас. А. Г. Виноградск.</u>		
			От В. Барухович за 1/2 часть		
			мельниц. с Судровецкого м-ца	1200 .	1200 .
"		19	<u>Отч. Загора м-ца</u>		
			Запродан. по ассигновкам		
			№ 197 по 386. Вспомогательн.		
			трущев. 51 пуд.	7920 .	
			Зроби стогов. 18 1/2 пуд. саран.	53150 .	
			" " 4456 п. 10 пуд.	53481 .	
			слиты 24 м. 2071 п. ф.	41057 .	
			слиты 43 м. 87 п. ф.	1800 .	
			Зудов. матер. 3044 п. ф.	69155 .	226063 .
			По кредитам ассигнов. № 15		
			От польск. школы за 1 кв. с. зроби	2800 .	
			датками до трущев. на вытисел		
			за № 35, 36, 39, 54, 58, 61, 68, 69, 70,		
			74, 76, 77, 79 и 80	1020 .	3820 .
"	22	37	<u>Отч. Загородь</u>		

Витяг з касової книги маєтку Виноградських у Городку

явленного помещика стал лес. «И вот стал ездить туда каждый день и обхаживать его квадрат за квадратом, все 43, с планом в руках вдоль и поперек, пока не вынес определенного понятия о характере насаждений всюду. День за днем бродил в лесной глуши в полном одиночестве часов по четыре – пять, до усталости. Было чудно, чувствовалось великолепно, тем более, что, наслаждаясь лесом, я вместе его изучал, вырабатывая «лесной глазомер», столь необходимый для всякого лесничего или лесо-хозяина. ... До конца Городка хранил огромную кипу тетрадей с данными обмера. В них были полные сведения о дубовом запасе, заглянув туда, я сразу находил в них сведения, где найти дубы определенного размера и качества и сколько их в каждом квартале».

Немало времени и сил положил С.Н. Виноградский на противостояние Карлу Владимировичу Фишману, второму мужу матери, с которым она прожила в браке более 10 лет, но в 1892 г. разорвала отношения. «Делец бойкого пошиба», как охарактеризовал его С.Н. Виноградский, вошел в близкий круг родительской семьи еще при жизни Николая Константиновича, который всячески продвигал одаренного и честолюбивого молодого человека, составив ему протекцию в назначении на должность директора-распорядителя Товарищества сахарного завода «Городок». Овдовевшая в 1877 г., моложавая красавица Наталья Викторовна становилась завидной партией для купца 1-ой гильдии и австрийского подданного, которому очень хотелось укрепить свое положение в крае. «Не стану утверждать, что это были его единственные побуждения, – писал в воспоминаниях С.Н. Виноградский, – но, если были побуждения неделового свойства, то они хорошо согласовывались с деловыми». Близко сойдясь с крупней-

шими украинскими сахарозаводчиками, сильно преумножив свой капитал, а также безраздельно и бесконтрольно управляя наследством семьи Виноградских, К.В. Фишман очень неохотно сдавал позиции и расставался с имуществом, ему не принадлежащим.

Фигуре «серого кардинала» Городка – Карлу Владимировичу Фишману – посвящено немало страниц воспоминаний. Вскоре после вступления в права наследства отношения С.Н. Виноградского с К.В. Фишманом стали накаляться с каждым днем. Вот как описана эта ситуация в воспоминаниях С.Н. Виноградского: «По договору Фишману предоставлено было право заготавливать ежегодно определенное количество дров (400 сажень), сдаваемых заводу, за что он уплачивает владельцам по столько-то за сажень. Этим количеством – с прибавлением нужного количества дров для отопления усадьбы – ограничивались его права пользования. Между тем, при «ревизии» оказалось, что в натуре эксплуатация отнюдь этим не ограничивается, так как в лесу заготавливаются весь материал, потребный для 10 фольварков заарендованных заводом, а также и масса хвороста, – и весь этот излишек идет в кредит Фишмана. Параллельно с лесом осматривал и фольварки, и не только свои два, но и все прочие, ради чего пользовался услугами Робра. Немцу был очень приятен тот интерес, который я проявлял ко всему широкому полю его хозяйственной деятельности, а в особенности то, что беседа шла на немецком языке. Он охотно заезжал за мной очень рано, и мы разъезжали с ним по полям и фольваркам, все время разговаривая. Так шло до тех пор пока моя enquete⁵ не была достаточно полной. Эта осведомленность об организации полеводства на зем-

⁵ Анкета (фр.)

лях, окружающих сахарный завод – в центре которых, прилегая непосредственно к заводу, лежали и мои поля, – была мне очень полезна.

Курьезно, что ни Фишман, ни преданный ему всецело Робра не догадывались, что брожу по лесу не только для удовольствия погулять, и разъезжаю не только для удовольствия покататься. Они думали, как это вообще принято думать, что люди науки в некотором роде «не от мира сего», что они не способны ценить явления с практической точки зрения, и что даже если оглядываются и любопытствуют, то это только ради знания, с точки зрения теоретической. Неожиданно для них тут тип оказался более многосторонним. Но воспользоваться исследованием, чтобы составить себе идею, это одно, а провести эту идею, поскольку она касается других лиц – это другое. Начать разговор с Фишманом, который в то время еще сохранял весь свой prestige⁶, – стоило мне нервов. Он встретил мои reclamations⁷ с улыбкой, иронически, и отвечал таким тоном, каким говорят с очень молодыми людьми или с дамами; но как бы принял молча в сведение мое намерение. Я был доволен, что обошлось гладко, и уехал в Петербург с сознанием, что успел ориентироваться в новом для меня положении».

Период «перемирия» был недолгим. Зимой 1893/94 года в Петербург стали поступать очередные сведения о нелицеприятном поведении Фишмана. Читаем в воспоминаниях далее: «Надо было не знать Фишмана, истинного. Молчание у него не знак согласия; оно означает только отсутствие подходящей комбинации в данный мо-

⁶ Престиж (фр.)

⁷ Протест, рекламация (англ.)

мент. Получаю от него ряд писем. В одном он как будто оправдывается по вопросу об эксплуатации леса; в другом высказывает сомнения по поводу моих желаний, надо, де, прежде посмотреть “*Wie der Hase lauft*”⁸, потом только делать какой-то вычет в 3000 руб., совершенно для меня непонятный. Не успел ответить, снова большое письмо, в котором предлагает мне комбинацию покупки соседнего небольшого имения. Отвечаю условно, упоминая и о начёте. От него тогда приходит грубое письмо, которое кончается: «...подальше от Вас и от Ваших дел; а потому примите от меня Городок к 1 января 1895 года». Он, верно, думал поставить меня в безвыходное положение, заставив меня, занятого в Петербурге, просить пардону. Но о пардоне я не думал ни на минуту. Правда, это было неожиданным ударом, нервы расшатались, голова побаливала. Это значит – война! Новые усилия, новая ответственность.

Я понимал, что Товарищество сахарного завода – большая местная экономическая сила, что Фишман за много лет работы успел завести связи, явные и тайные, что придется иметь дело с людьми *sans scrupules*⁹, что, наконец, я не свободен и могу проводить в Городке только вакации, или наезжать из Петербурга (двое суток пути). Но жребий был брошен. Безотлагательно я стал «вооружаться».

Лето, проведенное в Городке, несколько продвинуло дело размежевания с Фишманом: «Настало время привести в ясность вопрос о ликвидации фишмановского управления и заключить арендный договор на фольварки уже не с ним, а с Товариществом сахарных заводов в его

⁸ Как заяц бежит (нем..)

⁹ Без scrupulesности в смысле «без предрассудков» (фр.)

лице. Уже при приезде нашлись конкретные признаки намерения Фишмана быть «подальше от меня»: кое-что вывезено из дома, в саду запущено, в конюшне нет больше хороших лошадей. Счел полезным пока действовать примирительно. Письмом высказал надежду, что он остановится у нас, когда будет в Городке. Не ответил, и все не приезжал. Но, проезжая через Проскуров, вызвал служащих и дал им инструкции, так или иначе направленные против меня, как это вскоре оказалось. Заметив, что против меня принимаются меры, я решил со своей стороны принять меры. Для избежания какого-либо юридического изъяна по неопытности в деловых отношениях, я вошел в сношения с присяжным поверенным Бабичевым в Каменце. Приезжал он и в Городок. По его указанию были урегулированы права на владение, исправлены проекты будущего контракта. Фишман все не приезжал. Между тем, приближался мой отъезд. Наконец, приехал 17 сентября, и началась с ним торговля, в которой я выдержал свою линию, поскольку касается арендного контракта, но дал себя надуть за сделанные будто бы затраты по мельницам. Ни счетов, никаких данных по части расходов не было представлено. Я мог просто не принять его голословных требований, но я их принял, даже не торгуясь, из какого-то «делового идеализма», — не желаю, де, пользоваться вашими трудами и затратами. Только потом я понял, что он этим требованием возмещения расходов избавился от следуемых с него сумм, а именно, 22 000 руб. за принятый им инвентарь и 28 000 капитала, принадлежащего моей матери. Последнюю сумму долга, так сказать, перевел на меня без согласия матери, ни моего. Таковы были переживания городокского лета, стоившие мне много трудов и нервов».

В своем дневнике Сергей Николаевич оценил и эмоциональную сторону затянувшегося противостояния: «Что несомненно, — это большая энергия моя, тем более, что, в общем, я нервная тварь, легко расшатывающаяся и с болью переживающая события. Однако период кипячения проходит, решение созревает и исполняется. Я получил крещение практики».

Уезжал из Городка С.Н. Виноградский поручил вести дела своему свояку, мужу сестры Зинаиды Александровны Виноградской Елены, Аркадию Алексеевичу Ефимову, человеку опытному в деревенских делах и безразличному к интересам семьи Виноградских. Но в Петербурге он очень скоро получил от него телеграмму, в которой он отказывался от взятой на себя обязанности, так как Фишман отнесся к его участию в делах имения резко отрицательно, что зависимый от него А.А. Ефимов проигнорировать не мог. Тогда пришлось взять на должность управляющего имением, некоего Николая Петровича Шульца, рекомендованного Ефимовым.

4 января 1895 г. С.Н. Виноградский прибыл в Городок чтобы официально принять от Фишмана все дела по управлению усадьбой. «Все время прошло в дразгах. Фишманские служащие, очевидно на основе распоряжения свыше, не сдавали документов и планов, Фишману не принадлежащих. Явное было *parti pris*¹⁰, всеми мерами затруднить начало моего хозяйства», — написал он.

Пиком «войны» с Фишманом стал 1895 г. Вот как описаны события С.Н. Виноградским в воспоминаниях: «Я не мог переварить роли Фишмана в Городке, роли какого-то местного диктатора. Ведь он не только держал себя со мной некорректно, — чтобы не сказать похуже, — но и в

¹⁰ Предвзятость (фр.)

Товариществе, которого мать, сестра, я были пайщиками, действовал бесконтрольно, так как Общее собрание и ревизионными комиссиями состояли из его людей. Гвоздем засела мысль, что борьбу следует предпринять на почве Товарищества. И предпринял! Вся история длилась месяца два с самыми невероятными перипетиями. <...> Испытал подлинный миллион терзаний, проделывал совсем чуждые мне меры: ходил на прием к Витте, всесильному тогда министру, с жалобой на Правление; держал лихого адвоката и эксперта по бухгалтерии, ездил в сопровождении их в Киев ко времени Общего собрания Товарищества «Городок» в феврале, лично заседал над книгами Товарищества <...>- все это, сто раз проклиная свою затею и готовый ее прекратить, но большим усилием воли крепился и довел дело до конца. Это оказалось нетрудно, так как меры мои (в особенности, телеграмма министру Правлению!) вызвали страшное волнение, очень ясно доказывающее, что в делах Товарищества было нечисто. <...> Вынес впечатление, что есть злоупотребления и что Фишману очень не поздоровится, если продолжать борьбу в виде иска и тому подобного». Но доводить дело до суда С.Н. Виноградский не стал. Он настоял на том, чтобы его бухгалтер был выбран в ревизионную комиссию, сам же стал кандидатом в члены Правления. Этой меры оказалось достаточно, чтобы «очистить воздух в Городке».

Спустя два года после описанного эпизода С.Н. Виноградский лишился управляющего Шульца, которому вполне доверял. Не найдя сразу подходящей кандидатуры на эту должность, он сам попытался разобраться в этой новой для себя деятельности: «Сидел часами в конторе, толковал с жидами и мужиками, торговал лесом, сдавал

перемол на мельнице, принимал и выплачивал суммы. К удивлению, этой работой ничуть не тяготился, находил ее практически поучительной и охотно разговаривал с разным людом, с которым у меня раньше было так мало соприкосновения».

Описанные события вхождения в роль «помещика» характеризуют С.Н. Виноградского как натуру активную, целеустремленную, привыкшую достигать цель вопреки трудностям и неблагоприятным обстоятельствам. Новое для себя поле деятельности он «расчистил» и «вспахал» сам. Доставшемуся по наследству имению в его лице явился идеальный хозяин: умный, талантливый, образованный, трудолюбивый, ответственный и увлеченный. Всех этих качеств хватило с лихвой, чтобы земля, если можно так выразиться, отозвалась взаимностью.

Через несколько лет в Городке появилась своя конюшня, а затем и конный завод с племенными лошадьми рысистой породы и производителем, специально купленным на выставке в Петербурге. Были реставрированы старые мельницы и построены новые – общим числом 9. В помещичьих лесах появилось нововведение, ранее не виданное в крае, – рубка леса узкими 20-саженными деланками, прореживание молодой поросли, посев желудей, посадка молодняка и созданный для этих целей специальный питомник ценных пород деревьев. В имении было введено 11-польное хозяйство, приносящее существенный доход. А в 1902 году в Городке было предпринято строительство образцовой фермы на приусадебном поле в 40 десятин. Половина большой каменной постройки, воздвигнутой в центре участка, пошла под маточную конюшню с

просторными денниками, вторая половина — под коровник. В коровнике, населенном животными «швицкой породы», ясли тянулись вдоль центрального прохода, что позволяло наполнять их кормом прямо с телеги. В обе половины постройки была проведена вода, устроены стоки для нечистот и прочие приспособления, делавшие ферму сельскохозяйственной диковиной. «Словом, благоустройство полное, какого не случалось видеть нигде ни до постройки, ни позже, — писал С.Н. Виноградский о своем образцовом хозяйстве в 1940-ые годы, проживая уже во Франции. — Фермой этой с окружающими ее полями я очень тешился, тем более что земля на этом участке была чернозем (по большей части), и культуры (люцерны, свеклы, овса, кормовой кукурузы) были роскошные».

Существует расхожее мнение, что если человек талантлив, то, как правило, во всем. С.Н. Виноградский в роли хозяина земли и предпринимателя лишний раз доказал это. Новая сфера деятельности так захватила его, что он стал думать о том, чтобы посвятить ей себя всецело. Впервые эти настроения встречаются у него еще в 1894 году: «Успехи подбодряли. Шевелились интересные идеи. И вдруг мысль: лето близится к концу, скоро в Петербург, во тьму и слякоть! Тут в первый раз мелькнула мысль избавиться от этого конфликта интересов, бросить службу, и основаться в Городке навсегда». Чувство долга перед Институтом, пригласившим его в свои ряды, удерживало С.Н. Виноградского в Петербурге до 1905 года. Революционные события, разыгравшиеся в столице и не сулившие спокойного будущего «капиталисту и помещику», лишний раз убедили его в том, что его стезя — на земле, в глуши, в деревне, за любимым делом.

Последующие 15 лет мировая научная общественность могла только гадать, что же произошло с выдающимся ученым С.Н. Виноградским и почему его имя больше не мелькает на страницах научных изданий. Только в эмиграции, находясь в Белграде, в 1921 г., он опубликовал первую статью после долгого перерыва, и научное сообщество приветствовало возвращение «на круги своя» прославленного мэтра микробиологии. Сам же Сергей Николаевич никогда не жалел тех лет, которые всецело посвятил Городку, а называл их самыми счастливыми в своей жизни.

Революционные события 1905 г. застали С.Н. Виноградского в Петербурге. Он получил письмо от своего управляющего Пашкевича о попытке нападения на него возбужденной толпы и решении конфликта карательной экспедицией казаков. Некоторые подробности о событиях в Городке мы узнаем из представления мирового посредника 2 участка Каменецкого уезда на имя Подольского губернатора №300 от 5 апреля 1905 г., в котором он писал: «...Городокские крестьяне после сделанных им мною в присутствии Исправника на сходе 2 апреля разъяснений, 4 апреля отправились вместе с женщинами, толпой свыше 300 человек, на экономические земли и в нескольких пунктах, которые они совершенно неосновательно считают спорными, разбросали канавы, отделявшие помещичьи от крестьянских земель, направились к домику, находящемуся вблизи завода на косогоре, на который крестьяне претендуют вопреки известному им решению суда, снесли крышу, разрушили часть каменных стен этого домика и прогнали проживающего в нем экономического служащего, после чего направились к владельческой

мельнице, где предъявили свои требования относительно платы за помол. Управляющий имения владельца Виноградского Пашкевич, желая прекратить эти бесчинства крестьян, выехал в поле, где был остановлен одним из крестьян, схватившим, или попытавшимся схватить его лошадь за уздцы, в ответ на что, Пашкевич погрозил револьвером. Это чрезвычайно возбудило толпу, часть которой преследовала его до его квартиры, а часть стала разрушать домик, о котором сказано выше. Несколько человек крестьян по тем сведениям, кои я успел получить, ворвались в дом Пашкевича, но, не разыскав его, удалились с угрозами. Исправник, узнав в пути о происходящем в Городке, лично вытребовал из Купина сотню казаков, ныне прибывшую в Городок. Появление солдат пока действует успокоительно»¹¹.

7 апреля 1905 г. директор-распорядитель Товарищества сахарных заводов «Городок» К.В. Фишман и землевладелец с.с. Бедриховцы и Новоселка А.Н. Виноградский (старший брат Сергея Николаевича) послали на имя генерал-губернатора Киевского, Подольского и Волынского докладную записку о крестьянских беспорядках. Вместе с жалобой на действия крестьян, изгоняющих из экономий рабочих и не допускающих их к полевым работам, они просили принять меры к предотвращению бунта. «При этом Правление Товарищества сахарных заводов «Городок» считает долгом довести до сведения Вашего Превосходительства, — писали они, — что в случае, если местные крестьяне будут продолжать уклоняться от работы, то администрацией завода предполагается выписать из Австрии около 1000 человек рабочих»¹².

¹¹ ЦДИАУ. Ф.442. Оп.704. Д.400. Л.84-86об

¹² Там же. Л.3-4

8 же апреля К.В. Фишман телеграфировал А.Н. Виноградскому в Киев, что волнения не спадают, управляющему Пашкевичу толпа угрожает расправой, работа предприятий парализована. Он требовал действий: «Доложи немедленно господину генералу-губернатору, спроси, не находится [ли] в распоряжении власти более рациональное средство усмирения, и нужно ли для этого погубить процветающее промышленное заведение». Телеграмма заканчивалась словами: «Посоветуй брату доложить министру»¹³.

Жесткая позиция Фишмана в отношении крестьян и рабочих сахарного завода Городка вряд ли могла способствовать прекращению назревавших волнений. Сосредоточенная на желании экономической выгоды любой ценой, она не отличалась ни мудростью, ни знанием местных реалий. Куда тоньше выглядели на фоне его требований решительных мер репрессивного характера рассуждения чиновника (мирового посредника 2 участка Каменецкого уезда), не лишенные трезвой наблюдательности: «Владельцы имений видят спасение в правительственной репрессии и в военной силе, упуская из виду, что этим путем можно в лучшем случае лишь подавить брожение в тот именно момент, когда оно проявляется открыто, но отнюдь не вырвать с корнем зло, служащее источником этого брожения. Более дальновидные владельцы быстро ориентировались в деле, и, не давая возгораться возмущению, и не прибегая к таким опасным мерам противодействия забастовке, как выписка партий рабочих и проч., открыто вступили в переговоры с крестьянами и мирным путем достигли цели»¹⁴.

¹³ Там же. Л.10, 13.

¹⁴ Там же. Л.86-89 об

Выехал из Петербурга на переговоры с крестьянами и для улаживания конфликта в Городке мирным путем и помещик С.Н. Виноградский.

При анализе причин волнений в Подольской губернии, сделанном губернатором Эйлером для представления в Министерство внутренних дел 4 мая 1905 г., было особо отмечено (наравне с факторами экономического гнета) засилье арендаторов и управляющих евреев. «В особенности замечается еврейское хозяйничание в экономиях, арендуемых акционерными сахарными заводами, как, например, Товарищество сахарного завода «Городок» (имение владельца Виноградского), арендующее 12 окрестных имений, где акционером и директором-распорядителем выкрест из евреев Фишман, а доверенными в большинстве экономий тоже евреи. При этом еврей никогда не бывает один, а всегда эксплуатация имения производится целыми еврейскими семьями...»¹⁵. Не станем упрекать губернатора в юдофобии, так как еврейские экономическое засилье в малоросских губерниях издавна являлось «головной болью» государственных органов Российской империи на местах. В продолжение этой непростой темы даже сделаем небольшое, но важное отступление.

Известно, что С.Н. Виноградский отличался демократическими сословными взглядами и очень хорошо знал уклад жизни крестьянства. Подтверждением тому служит одно из его неопубликованных публицистических эссе, в котором он описал состояние малоросской деревни под игом большевиков в первые годы существования советской власти. Полемизируя с большевистской док-

¹⁵ Там же. Л.56об-57

триной о классовом расслоении сельского населения, он отстаивал свое видение этого процесса, подчеркивая, что «в украинской деревне, веками со времен польских, держались три резко разграниченных класса: «Пан, холоп и жид» — помещик, крестьянин и еврей».

«Новую» классовую подгруппу, названную большевиками «кулак» он идентифицировал как «еврей». В своем очерке, написанном в Одессе в 1919 году, С.Н. Виноградский писал: «Что такое кулак-мирод? Ответ не труден. <...> Это деревенский ростовщик, уже по тому одному более зловредный, чем городской, что он работает над одним составом клиентов, нужды, привычки, слабости и пороки которых ему в точности известны. Клиенты эти, кроме того, поставлены в такое положение, что они вынуждены обращаться к нему со всеми своими нуждами, — и вот он спаивает их спиртными напитками, ссужает деньгами за лихвенные проценты, продает им дорогие товары, необходимые в крестьянском обиходе, покупает задешево продукты крестьянского труда, пользуется по грошевой цене, а то и задаром — за отработку, за проценты — крестьянским трудом, опутывая, в конце концов, должника до полного разорения или рабства. <...> Есть ли такой тип в украинской деревне, кто он и где его искать? Ответ у всякого на языке. Кулака-кацапа в Малороссии, как известно, нигде не найти, а место его занимает, и роль его с еще большим успехом выполняет кулак-еврей. Еврей шинкарь — в старину, в течение веков открытый и законный, в последнее же время тайный; еврей земельный арендатор — явный или тайный; еврей-лавочник — он часто в то же время ростовщик, — мироед крестьянского

мира; и сидел он в своем уделе, в каждой украинской деревне или деревеньке, всегда свободный от конкуренции себе подобных, с обеспеченным полем деятельности. Это, не правда ли, один из самых банальных фактов украинской жизни? В последнее десятилетие до войны, после введения винной монополии, запрещения евреям земельных аренд и проживания вне местечек, деятельность кулаков-евреев была сильно стеснена, но не совершенно уничтожена, а частью ушла в подполье. <...> Украинский «дядько» к такой деятельности не обнаруживает ни охоты, ни способностей: ему не хватает потребной для этого занятия юркости, пронырливости, расторопности, торговой сметки, умения завязать сношения, рассчитать хитрую комбинацию, — он по своей натуре «хлібороб» прежде всего, и к другой доле не особенно стремится».

Оставим исследование этой деликатной проблемы истории края специалистам. Нам важен тот факт, что многолетнее фишмановское правление и доминирующее экономическое влияние в местечке наложило свой отпечаток и на социальное противостояние сил. Особенно агрессивно крестьянское население было настроено против евреев, подозреваемых в нечистоплотной аренде. В этой ситуации появление в Городке С.Н. Виноградского, предпринявшего свои меры, несколько разрядило напряженную ситуацию. «И тут испытал первое предвкушение того хаоса, который воцарился в стране через несколько лет, — написал С.Н. Виноградский в воспоминаниях. — В Городке было уже смирно. Говорили о событиях в прошедшем времени. Приняв некоторые меры, разъяснил губернатору письмом его ошибку, потолковал с депутацией крестьян, обещав исполнить их просьбу о возвращении им когда-то, при Фишма-

не, отрезанных кусочков. Затем спешил обратно в Петербург, покидая наш край в самый расцвет весны».

Уже летом 1905 г. все беспорядки стихли, и подольская деревня вернулась к обычной жизни. «Может быть, бунтарские настроения и тлеи в массах, – писал С.Н. Виноградский, – но они еще долго ничем не проявлялись. Во всяком случае, эта окраина жила еще ряд лет нормально, в резком контрасте с центральными губерниями, и в особенности, с промышленными центрами».

В этом же 1905 г. Сергей Николаевич ликвидировал свою недвижимость в Петербурге – особняк на Мытнинской набережной, перевез мебель, рояль и виолончели, картины и всю обстановку в Городок. «Старое жилище много выиграло, повеселели старые комнаты, а уж в кабинет не мог входить без особого приятного чувства уюта. Все-таки обстановка, да еще в старом, с детства родном гнезде, кое-что да значит. <...>И вот, вечерком, после рабочего дня брожу один и люблю посаженными яблоньками, – писал он об этом времени, – и так дороги мне они, и роятся планы без конца, и чувствуется страстное желание затратой усилий и средств довести этот уголок плодородной земли до высокой степени культуры и прелести. И мнится, не в этом ли призвание последнего периода моей жизни и занятие, к которому у меня больше всего вкуса. Мечты эти дали мне мир и покой, а также радость, что покинул Институт и освободился от более или менее утомительных и бесплодных напряжений. ... В час золотого заката я охватывал взглядом все кругом и был счастлив! Одного не хватало: сочувствующей души, разделявшей во всех деталях мои чувства. Пройтись с той или другой слу-

чайной компанией, рассеянно поглядывающей кругом и похваливающей или поддакивающей, было мне мало...».

Лето 1906 г. С.Н. Виноградский провел, как обычно, в Городке. «Пребывание в родной деревне, — писал он в воспоминаниях, — пошло обычным порядком, с обычными хозяйственными занятиями (с усердием неослабным) и с обычными развлечениями. Оказалось, однако, через некоторое время, что общественное благочиние все-таки потерпело некий изъян, пока только в форме угрозы безопасности имущих классов. Так, я получил предупреждение (не помню, от кого), что на жизнь мою готовится покушение. При одной из моих поездок в лес лесной сторож прибежал к кучеру Павлу с тревожным известием, что «якись пьяница ходит за барином» в лесу, и надо следить, и что он будет трубить, а кучеру надо подъехать и взять меня. Еще хуже: повадился ходить некий хулиган и разбойник в контору с требованиями, а потом покушался проникнуть ко мне в дом, но был задержан управляющим. Пришлось тогда быть свидетелем ужасной драки в буфете; в результате хулиган оказался изрядно избитым. Эти отвратительные инциденты меня ничуть не пугали. В настроении был воинственном, не расставался с браунингом, который носил на поясе, ночью держал наготове заряженные ружья ... Настроение было подчас даже слегка тартареновское¹⁶. Разрешение держать частных стражников, вскоре осуществленное, совершенно избавило от подобного рода инцидентов, и все опять — надолго ли? —

¹⁶ Имеется в виду герой трилогии французского писателя-реалиста второй половины XIX века Альфонса Доде «Необычайные приключения Тартарена из Тараскона», «Тартарен на Альпах», «Порт — Тараскон», имя которого стало нарицательным обозначением хвастовства, пустого фразерства и политического фанфаронства.

вошло в старое русло. В остальном всей семье в полном сборе жилось очень уютно».

Хозяйство, между тем, росло и крепло. Был поднят болотистый берег сада, для чего спустили пруд и углубили его дно. Плодовые посадки на удобренных землях отлично принялись и дали буйный рост, доказывая, что засыпка болотистой части сада отлично удалась – получилась значительная площадь особенной плодородной земли, годной под культуры капусты и корнеплодов. Был огорожен сад со стороны фольварка, для чего возвели каменную стену вдоль всей северной границы сада, одновременно с этим построен домик-сторожка из тесаного камня у входа, где должен был поселиться стражник.

Годы сменяли друг друга, а сельскохозяйственная работа оставалась прежней – однообразной, тяжелой, зависимой от прихотей погоды. Зимние месяцы С.Н. Виноградский обычно проводил в Швейцарии, где в 1911 году построил виллу в курортном местечке Кларенс, а с наступлением весны спешил в свое имение в Городок, где в тому времени уже зацветали фиалки и хохлатки, набухали почки на яблонях, сок капал с деревьев, пели соловьи, куковали кукушки, квакали дружным хором лягушки. В воспоминаниях «помещик и капиталист» приводит подробности своего сельского быта: «Работа в саду по 10-12 часов при вставании в 4-5 часов, а не саду, так на постройках каменной стены для шпалеров, домика в саду, домиков для лесной стражи в лесу и прочее. Все это бодро и как-то фанатически усердно».

К слову сказать, в Швейцарии он также прилежно

занимался садом и домом, не имея склонности или привычки к так называемому «паразитическому» образу жизни. В швейцарском фруктовом саду преобладали груши, начиная от летних до поздних — осенних и зимних, с десятков самых лучших сортов, которые в Городке выращивать не удавалось. Еще С.Н. Виноградский поведал в воспоминаниях об одной особенности жизни буржуазного класса в Швейцарии, которая сначала удивила даже трудолюбивого подольского помещика: «Мимоходом должен сознаться в большой нелепости, которую стыд берет вспоминать. Она касается прислуги. Сколько держать? На российский барский лад решили, что не менее трех человек: cuisiniere, femme de chambre, jardiniere¹⁷... <...> Три человека прислуги для трех персон — вроде как скандализировало местную публику! Там и сям жирные буржуа с семейством многочисленнее довольствуются одной, пользуясь, если нужно, приходящими для работы в доме и в саду. Прошло некоторое время, стряхнули «барские» привычки. В конце концов, никакой прислуги в доме не держали, а флигель сдавали человеку, который за это подрабатывал в саду. Дом ведь был так устроен, что содержать его в порядке было так просто и легко, как нигде. <...> В рабочих доспехах, в синем фартуке с раннего утра до вечера целый день землю копал, навоз возил, сеял и сажал. Приятно было, что это ничьего внимания не привлекает (не то было бы в Городке)». Да, увидеть на бескрайних просторах Российской империи действительного статского советника с немалым капиталом в банках в рабочем костюме, развозящим по саду навоз, было бы, мягко говоря, нонсенсом, непонятным даже весьма демократически мыслящим соотечественникам.

¹⁷ Кухарка, горничная, садовник (фр.)

Летом 1912 года С.Н. Виноградского ожидали в Городке не только обычные занятия, но и настоящие дела, так как встал вопрос о продлении срока аренды хозяйств Товариществом «Городок». Заправила Товарищества – Фишман и Вильем – заняли такую позицию, что арендой более якобы не интересуется. «Но когда со стороны явились иные охотники, и их было много, то их экономически сильное Товарищество отпугивало, делая *le vide*¹⁸ вокруг меня, – писал С.Н. Виноградский. – В проекте у них, очевидно, новые попытки прижиманий на очереди. К этому надо, значит, готовиться и в некотором роде вооружаться: посоветоваться с юристами, собрать кое-какие финансовые справки. <...> Вернувшись в Городок, констатировал опять, что дело по аренде обоих фольварков прочно затормозилось скрытыми влияниями. Вопрос стал на очередь. Как на это реагировать? О том, чтобы идти к ним в Каноссу¹⁹, не могло быть и речи. В одно прекрасное утро пришла новая идея. В семействе есть теперь молодые силы, именно, Костя, энергичный и практичный человек, инженер по образованию и по службе²⁰. Не предложить ли ему стать во главе всего городокского хозяйства – фольварки, лес, ферма, мельница и прочее – и вести его первое время согласно моим указаниям; от Товарищества же, как от арендатора, отказаться».

¹⁸ Пустота (фр.)

¹⁹ Каносса (Canossa), древний замок на севере Италии, который известен покаянием Генриха IV перед папой Григорием VII (25-28 января 1077). Император Священной Римской империи и германский король Генрих IV, потерпевший поражение от Папы Римского Григория VII в борьбе за инвеституру, был отлучен понтификом от Церкви и низложен. По требованию Папы Генрих IV пришел к воротам Каноссы пешком, в рубище и несколько суток униженно вымаливал прощение. Со временем выражение «ходить в Каноссу» сделалось нарицательным для обозначения политики уступок.

²⁰ Цветковский Константин – зять С.Н. Виноградского, муж дочери Татьяны.

План передачи хозяйственных забот зятю Константину был вскоре реализован. День 23 сентября 1912 года отмечен С.Н. Виноградским как «начало новой эры» в Городке. На следующий год С.Н. Виноградский констатировал в своем дневнике: «...Застал готовую организацию, в первый раз без личных моих усилий. Опасений никаких, напротив, доверие к молодецкой силе, что он справится с задачей. Все вызывает сильный подъем, интерес к своему хозяйству. Удовлетворение, что волею моею, наперекор подвохам, установился новый порядок, которому «враги» покорились без всяких ожидаемых дрязг». В воспоминаниях находим продолжение темы: «Конечно, в моем возрасте приятно было избавление от всяких обязательных хлопот. И вот я похаживал и посматривал, критиковал и советовал, что безответственно и не требует особых усилий. Похаживал нередко с наслаждением по полям, по простору культур, в одиночестве, радуясь простору и наблюдая рост посевов, стараясь упражнять свой глазомер и применять свои, так сказать, знания. Бывало так хорошо! Приятны бывали и бесконечные толки, и совещания о лучших хозяйственных мерах. Затраты и уплывание моих неказистых капиталов меня не пугали».

Первый год хозяйственной деятельности зятя Константина, тем не менее, принес семье убытки. «Впечатления от личности и деятельности Кости оставались хорошими, — продолжает вспоминать Сергей Николаевич, — но, наблюдая его, думал не раз, что в его положении и с его силами я, вероятно, брался бы за дело иначе. Впрочем, думалось, я слишком нервный, склонный к крайностям человек. Он охотно тратил свое время на бухгалтерскую и конторскую работу, его привлекала также и спортивная сторона деревенского быта, чего ему не хватало, это жи-

вой наблюдательности, личного надзора за людьми и вещами, и того, что называется глазомером. Шагая с ним рядом по лесу часами для осмотра насаждений, я с удивлением замечал, что он непрерывно смотрит в землю, очевидно, не заботясь о выработке того лесного глазомера, который так необходим для того, чтобы знать свой лес. А какое же лесное хозяйство возможно без этого?! Как знать, где нужно прореживать, где выборочная рубка или иные меры ухода или пользования. То же и с полевым хозяйством. <....> Первый год его хозяйствования и дал крупный убыток, что его очень смутило. Однако, все осталось по-прежнему в доме: и гармония, и общий повышенный интерес к полеводству».

Неизвестно, получился бы из Константина со временем достойный преемник С.Н. Виноградскому в управлении имением и землями, так как наступила Первая мировая война, которая перепутала все карты, изменила все планы. С началом военных действий молодые члены семьи разлетелись по белу свету: зятья пошли на военную службу, дочери стали сестрами милосердия, супруга оказывала помощь родственникам сначала в Верхнеднепровске, а затем в Киеве. Оставшись практически один в своих владениях почти на три года, С.Н. Виноградский не сложил руки, наоборот, он опять достиг огромных успехов в своих экстенсивных хозяйствах вопреки военным действиям, театр которых разыгрался совсем рядом, в непосредственной близости от имения. «Мне, шестидесятилетнему, — писал впоследствии С.Н. Виноградский, — предоставлялось вести дело дальше. Другого выхода не было, и я его и не искал...».

Свои хозяйства он опять довел до невиданных урожа-

ев, несмотря на прифронтовые трудности: непросто было найти работников мужского пола; вся его образцовая техника — сеялка, жатвенные машины, сноповязалки, паровая молотилка осталась без запасных частей по причине эвакуации из Городка ремонтного завода А.А. Ефимова; все конюшни по недосмотру персонала были заражены сапом, с которым он боролся долгих полтора года. Но препятствия были преодолены, так как талант предпринимателя в том и заключается, чтобы найти оптимальный и эффективный ход, когда, казалось бы, ситуация патовая. Сап прекратила поголовная вакцинация и отбраковка больных лошадей по показателям температурной реакции; проблема ремонта техники оказалась решенной введением прогрессивной системы оплаты труда, когда за эксплуатацию машин без поломок работнику насчитывались специальные, как бы мы теперь сказали, бонусы с каждой обработанной десятины земли; потери урожая были сведены до минимума прямым вывозом зерна на мельницы, минуя склады, фольварки и клуни и т.п. Последним хозяйственным начинанием в Городке, которому не суждено было завершиться, стало строительство электростанции, для чего был приглашен специальный инженер. 8 сентября 1919 г. управляющий В. Филиппович информировал С.Н. Виноградского, который уже проживал в Одессе: «Электрическая станция не подвигается, хотя скоро уже год и кажись, что не будет и в этом году функционировать, денег идет уйма, а пользы никакой. Мой совет, пока еще не поздно, приостановить постройку, а то и не выйдет, и все доходы уйдут неизвестно куда»²¹.

Сегодня часто приходится слышать, что не хватает хозяина на земле. Не таким ли умным, образованным, пре-

²¹ АРАН. Ф.1601. Оп.1. Д.80. Л.1

данным делу хозяином был последний помещик Городка, окончивший дни своей долгой жизни на чужбине, вдали от родных и любимых мест?

1916 год стал последним годом С.Н. Виноградского в Городке. Грядущие социально-политические перемены уже зрели в обществе. Глобальных изменений в жизни деревни еще не происходило, но работники уже заговорили о фиксированном рабочем дне, цены на лес стало устанавливать, так называемое, «общество», а «один младший конюх, мало куда годный, вдруг стал играть роль некоего начальства... Все это не оставляло сомнений, – писал С.Н. Виноградский, – что песня моя в Городке спета и что в ближайшем будущем придется оставить хозяйство в таких невозможных для меня условиях». Он сдал в аренду сахарному заводу свои фольварки и перебрался в Одессу.

Чувствуя приближение неизбежных перемен, С.Н. Виноградский стал размышлять, как ему приспособиться к новым условиям, и даже пришел к мысли разделить свои земельные владения между взрослыми детьми, чтобы выйти, таким образом, из сословия крупных землевладельцев, но продолжать «оставаться на земле». Этим планам не суждено было сбыться. Прорыв Юго-Западного фронта и последовавшая вскоре революция поставили точку на жизни в Городке. Дальнейшее пребывание в имении становилось опасным. «Но что можно было взять с собой? Очевидно, только носильные вещи, кое-какие бумаги и мелочи ценные по воспоминаниям с ними связанным». Такой «мелочью, ценной по воспоминаниям», стал стеклянный негатив фотографии имения в Городке, который тоже оказался в эмиграции, но, в отличие от своего владельца, вернулся в Россию, когда в 1969 году

дочь С.Н. Виноградского передала документы отца в дар Архиву Академии наук.

С.Н. Виноградский, покидая Одессу в январе 1920 г. и устремляясь в безопасные места, не предполагал, как и большинство эмигрантов, что большевистский режим продлится сколько-нибудь долго, и он оставляет родину навсегда. Но надо отдать ему должное: еще в 1919 г. в одном из своих публицистических памфлетов он безошибочно определил место этой «новой» идеологии в системе общечеловеческих ценностей, как «свалочное место в истории для великих преступлений против человечества».

Проживая в Бри-Комт-Робер под Парижем с 1922 года, С.Н. Виноградский знал, что от усадьбы и большого образцового хозяйства в Городке ничего не осталось. В 1924 г. было получено письмо с последней вестью о городокском доме. В воспоминаниях это событие отмечено с душевной болью: «Дом снесен. Нет его больше. Вечная ему память как дорогому мертвому. С ним вместе растаскана ферма и оранжерея. Исчезла, значит, вся усадьба». Ностальгия по родным местам посещала его до конца дней. Плодовый сад в Бри, третий по счету из посаженных им собственными руками, он с горькой иронией называл «эрзац-Городком», а в 1947 году сетовал, что возраст не позволяет ему вернуться на родину.

Сегодня в Городке мало, что напоминает о времени Виноградских: часовня на могиле отца, да редкие воспоминания сельчан, переданные старшим поколением младшим. Старый сахарный завод, получивший награду за

качество выпускаемой продукции на Всемирной выставке в Париже в 1889 году, закончил дни в начале «перестройки», и сохраняет лишь зловещий остов, который не удалось пока сельчанам разобрать на подручные стройматериалы. (Видно, добротная кирпичная кладка 1837 года разрушается труднее, чем экономическое благополучие плодородного края, который многие годы привычно и, не задумываясь, называли «житницей»). Черноземные поля Подолии «устали отдыхать», и ждут-недождутся Хозяина – мудрого, грамотного и талантливое, каким им, возможно, запомнился «останний власник» Городка – С.Н. Виноградский.

В этой публикации процитированы фрагменты воспоминаний С.Н. Виноградского «Летопись нашей жизни», которые были написаны автором в оккупированной Франции в 1941-1942 гг., и никогда не публиковались в полном виде. Эти воспоминания - очень ценный документ времени, потому что их автор не только ученый с мировым именем, изменивший картину естественнонаучных представлений о жизни на Земле, но и человек высокого культурного статуса, аналитического склада ума, большого жизненного опыта. В черновых своих заметках-дополнениях к воспоминаниям, сделанных в 1945 г., Сергей Николаевич написал: «Когда меня не станет, «жизнь» моя останется на бумаге, если успею кончить писание. Правда, бумага эта может пойти на растопки или со временем на другое употребление, но это уже неизбежно». Мы же надеемся, что «одиссея» этой рукописи уже окончилась, она обрела почетный покой на полках документальных собраний Архива РАН. Сейчас ее текст готовится к изда-

нию, которое обещает быть как заметным явлениям среди новинок мемуарного жанра, так и надежным источником по новейшей истории Городка над Смотричем – малой родины большого Ученого и Человека.

Савина Г. А.,
ст. н. сотр. Архива РАН

**Савина
Галина
Александровна** —
историк-архивист.

Живет и работает в Москве. Окончила Московский государственный историко-архивный институт. В настоящее время — старший научный сотрудник Отдела истории РАН Архива Российской академии наук. Специализируется в области социальной истории науки XX века.

Являлась подготовителем текста воспоминаний С.Э. Фриша «Сквозь призму времени» (М.: Политиздат, 1992), участвовала в качестве составителя в изданиях: «Физики о себе» (Л.: Наука, 1990), «Н.И. Вавилов: Документы, фотографии» (Л.: Наука, 1995), «Николай Иванович Вавилов: Научное наследие в письмах. Международная переписка». Тома I-V (М.: Наука, 1994-2003) и др.

Автор статей и документальных публикаций о жизни и деятельности академиков Н.П. Горбунова, П.П. Лазарева, Н.И. Вавилова В.Л. Комарова, С.Н. Виноградского и др.

В настоящее время занимается подготовкой к изданию текста воспоминаний С.Н. Виноградского «Летопись нашей жизни», написанных в 1941-1942 гг. в Бри-Комт-Робер (Франция).

Гуменюк Микола

Іванович, уродженець с. Новий Світ, а закінчив середню школу в м. Городок, що на Хмельниччині. Після закінчення інституту і по сьогоднішній день працює науковим співробітником у Національному інституті фтизіатрії та пульмонології ім. Ф.Г. Яновського АМН України, доктор

медичних наук, старший науковий співробітник, автор понад 120 наукових праць, монографій та винаходів. Живе та працює в місті Києві. Наукова діяльність Гуменюка М.І. успішно поєднана з організацією та розвитком фармацевтичного виробництва. З 1990 року він є генеральним директором медичного центру «М.Т.К.», а в 1998 році очолив фармацевтичне підприємство «Юрія-фарм». Завдяки значним науковим дослідженням, технічному переоснащенню та реконструкції ТОВ «Юрія-фарм» стало лідером серед вітчизняних виробників інфузійних розчинів, що виробляє понад 50 лікарських медичних препаратів. Особливу увагу Гуменюк М.І. приділяє науковим розробкам, доклінічним і клінічним дослідженням та впровадженню в промислове виробництво протимікробних та антибактеріальних лікарських засобів від широкого спектра дії до специфічних препаратів для лікування туберкульозу. Довіра медиків

і пацієнтів до лікарських засобів, що виробляє фармацевтичне підприємство «Юрія-фарм», їх висока якість дозволяють знаходити стабільний попит у споживачів в Україні, Росії та країнах СНД. Виробничу та наукову діяльність Гуменюк М.І. плідно поєднує з громадською роботою. Він один з ініціаторів створення Всеукраїнської асоціації виробників інфузійних розчинів, віце-президент, член Асоціації алергологів України, ЕААС, ERS. У 2005 році Гуменюка М.І. відзначено Міжнародною нагородою імені Сократа Європейської бізнесової асамблеї (Оксфорд, Велика Британія) за особистий внесок в інтелектуальний розвиток сучасного суспільства та включено до Міжнародного реєстру видатних персоналій сучасного світу.

ЗМІСТ

Шановний читачу!

(*В.Хоптинець, міський голова*) 4

Останній поміщик

(*Переклад з російської П.А.Кривого*) 6

Г.О.Савіна, ст.н.співроб. Архіву РАН

(*Біографічна довідка*) 40

Последний помещик (*Російською мовою*) 41

Савина Г.А., ст.н.сотр. Архива РАН

(*Биографическая справка*) 77

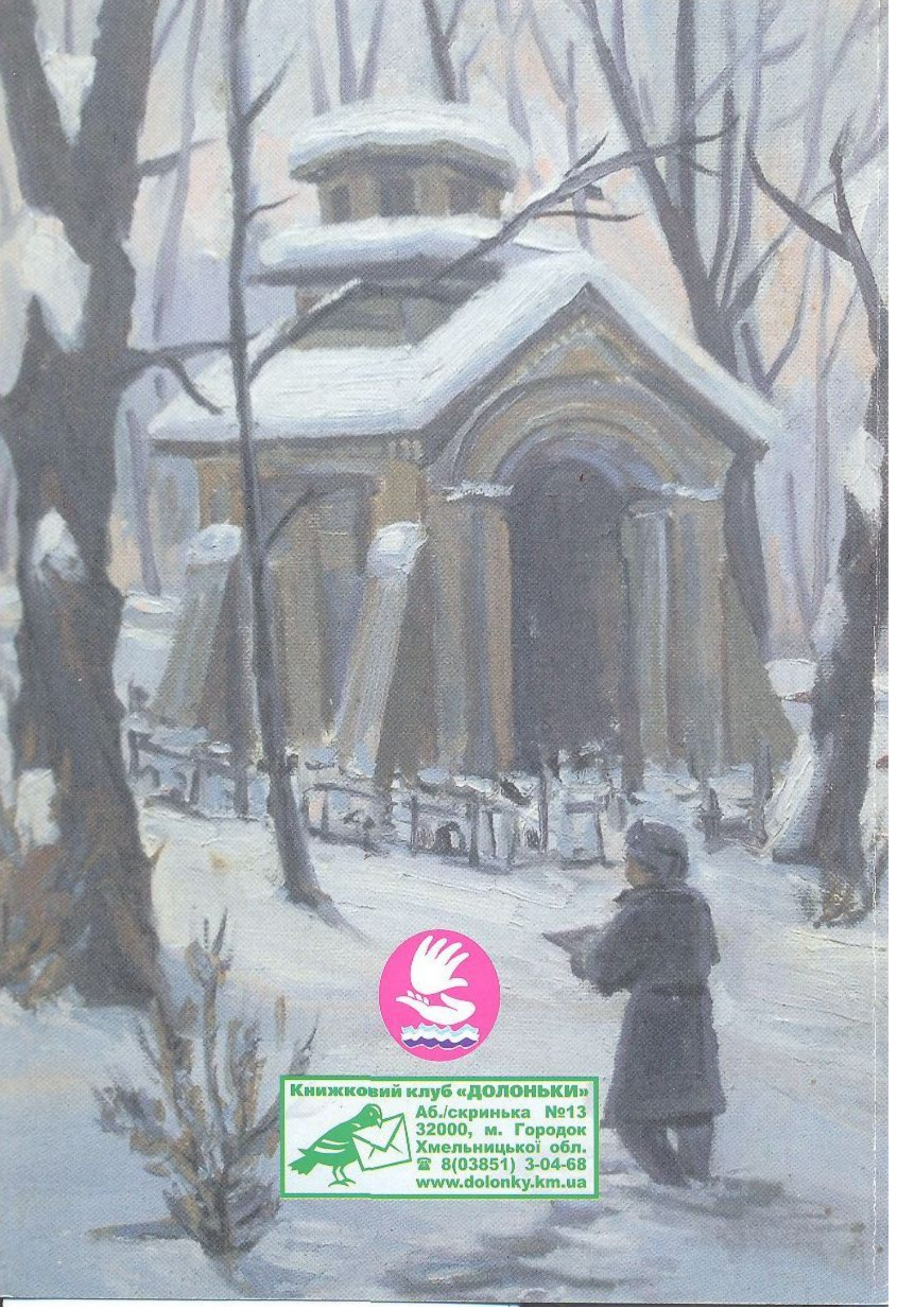
Гуменюк М.І., ст.наук. співробітник

Національного інституту фтизіатрії та пульмонології

ім. Ф.Г. Яновського АМН України 78

ISBN 978-966-8572-27-2

Формат 60x84/16. Папір офсетний 80гр., Фотовкладка крейдований папір - 160гр. Гарнітури UkrainianAntiqua, Arial сур. Друк офсетний. Ум.-друк.арк.-5. Друк ТОВ "Видавництво "Логос".

Книжковий клуб «ДОЛОНЬКИ»

Аб./скринька №13
32000, м. Городок
Хмельницької обл.
☎ 8(03851) 3-04-68
www.dolonky.km.ua